

**İrade-i Cüz'iyye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risale ve Haşıyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin “el-İhtimâlâtü'l-Vâki'a Fî Ef'âli'l-'ibâd” Adlı Risalesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin “Hâşıye ‘alâ Risâleti'l-İhtimâlâti'l-Vâki'a Fî Ef'âli'l-'ibâd” Adlı Haşıyesi**

*One Risâlah And One Hâshiyah On The Free Will (Al-İrâda Al-Juz'ıyya) And Human Actions: Mûsâ İbn Abdullah Al-Pahlavânî Al-Tökädî's (D. 1133/1721) “Al-İhtimâlât Al-Wâqi'a Fî Af'âl Al-'ibâd” And Ali İbn Muḥammad İbn Óasan Al-Rizawıyy's “Hâshiyah ‘alâ İhtimâlât Al-Wâqi'a Fî Af'â Al-'ibâd”*

**Mustafa Borsbuęa**

Arş. Gör. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Research Assistant, Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalâm

Ankara, Turkey

mustafa.borsbuga@asbu.edu.tr

orcid.org/0000-0001-8556-0661

**Cořkun Borsbuęa**

Arş. Gör. Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı  
Research Assistant, Harran University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects

Şanlıurfa, Turkey

coskunborsbuga@harran.edu.tr

orcid.org/0000-0001-6258-306X

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü/Article Types:** Arařtırma Makalesi / Research Article

**Geliř Tarihi / Date Received:** 22 Ekim/October 2020

**Kabul Tarihi /Date Accepted:** 12 Kasım/November 2020

**Yayın Tarihi / Date Published:** 15 Aralık/December 2020

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Aralık / December

**Atıf / Cite as:** Borsbuęa, Mustafa – Borsbuęa, Cořkun. “İrade-i Cüz'iyye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risale ve Haşıyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin “el-İhtimâlâtü'l-Vâki'a Fî Ef'âli'l-'ibâd” Adlı Risalesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin “Hâşıye ‘alâ Risâleti'l-İhtimâlâti'l-Vâki'a Fî Ef'âli'l-'ibâd” Adlı Haşıyesi = *One Risâlah And*

*One Hāshiyah On The Free Will (Al-İrāda Al-Juz'ıyya) And Human Actions: Mūsā İbn Abdullah Al-Pahlavānī Al-Tōkādī's (D. 1133/1721) "Al-İhtimālāt Al-Wāqı'a Fī Af'āl Al-İbād" And Ali İbn Muḥammad İbn Óasan Al-Rizawiyy's "Hāshiyah 'alā İhtimālāt Al-Wāqı'a Fī Af'ā Al-İbād". ATEBE 4 (Aralık /December 2020/2), 57-100.*

**İntihal / Plagiarism:** Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

**Copyright** © 2020. Published by Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Ankara, 06050 Turkey. All rights reserved.

**CC BY-NC-ND 4.0** | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial NoDerivatives International License.

**İRADE-İ CÜZ'İYYE VE İNSAN FİİLLERİ HAKKINDA BİR RİSALE VE HAŞİYESİ: MÛSÂ B. ABDULLAH EL-PEHLEVÂNÎ ET-TOKÂDÎ'NİN "EL-İHTİMÂLÂTÜ'L-VÂKÎ'A FÎ EF'ÂLİ'L-İBÂD" ADLI RİSALESİ VE ALİ B. MUHAMMED B. HASAN ER-RİZEVÎ'NİN "HÂŞİYE 'ALÂ RİSÂLETİ'L-İHTİMÂLÂTİ'L-VÂKÎ'A FÎ EF'ÂLİ'L-İBÂD" ADLI HAŞİYESİ**

**Öz**

Çalışma insan fiilleri bağlamında incelenen irade-i cüz'ıyye konusuna ilişkin iki risalenin inceleme ve tahkikini ele almaktadır. Ayrıca çalışma, bu iki risalenin tercümesini de yapmak suretiyle literatüre kazandıracaktır. İlk risale, Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'ye (ö. 1133/1721) ait olan *Risâletü'l-İhtimâlâtî'l-vâkî'a fî ef'âli'l-İbâd* adlı muhtasar nitelikteki risaledir. Diğeri ise Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin (ö. ?/?) "hocam" ve "üstadım" dediği hocası Pehlevânî'nin söz konusu muhtasar risalesine yazmış olduğu *Hâşıye 'alâ risâleti'l-İhtimâlâtî'l-vâkî'a fî ef'âli'l-İbâd* adındaki haşiyedir. Osmanlı düşünce geleneğinde, insan fiilleri genelinde, *kaza-kader*, *ef'âl-i 'ibâd*, *halk-ı 'amâl*, *irade-i cüz'ıyye*, *kesb* ve bunlar üzerinde yazılan *şerh*, *haşıye*, *ihtisâr*, *ta'likât* ve *zeyil* yazım literatürünün zenginliği malumdur. İnceleme konusu olan bu iki risale bu kabilden eserlerin birer örneğidir. İlk risale, Allah'ın her şeyi yaratmasıyla insanın özgürlüğü arasındaki temel problemi, insana ait irade ve kudretin varlığı üzerinden çözmeye çalışmaktadır. Bu muhtasar risale, genel olarak, insan fiilleri ve irade-i cüz'ıyye hakkında var olan yaklaşımları (*İhtimâlât-ı 'akliyye*) ortaya koyduktan sonra, kullara ait irade ve eylemleri, Allah'ın kudretinin bunlara tesiri üzerinden irdelemekte ve mezheplerin buna dair yaklaşımlarını serdetmektedir. Risalede ihtiyâr, kesb gibi meselelere ilişkin farklı perspektifler zikredilmesinin yanı sıra insan iradesinin Allah'ın yaratmasına taalluk etmemesi sebebiyle insanın fiillerinde özgür olduğu tezi ispat edilir. Bu muhtasar risaleye yapılan haşiyede ise Rizevî, Pehlevânî'nin muhtasar risalesinde insan fiilleri hakkında zikrettiği mezhepleri detaylandırarak, müellifin bazı tespit, yorum ve önermelerini tasvip edip incelerken diğeri bir kısmını da eleştirerek revize etmeye çalışmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Özgür irade, insan fiilleri, Eş'arilik, Mâturîdilik, Mutezile, Mûsâ el-Pehlevânî, Ali B. Muhammed er-Rizevî, ef'âl-i 'ibâd.

**ONE RISĀLAH AND ONE HĀSHIYAH ON THE FREE WILL (AL-İRĀDA AL-JUZ'İYYA) AND HUMAN ACTIONS: MŪSĀ IBN ABDULLAH AL-PAHLAVĀNĪ AL-TŌKĀDĪ'S (D. 1133/1721) "AL-İHTİMĀLĀT AL-WĀQİ'A FĪ AF'ĀL AL-'IBĀD" AND ALĪ IBN MUĤAMMAD IBN ḤASAN AL-RIZAWIYY'S "HĀSHIYAH 'ALĀ İHTİMĀLĀT AL-WĀQİ'A FĪ AF'ĀL AL-'IBĀD"**

**Abstract**

The study handles the critical edition and investigation of two risālah on the subject of the free will (al-İrāda al-Juz'iyya). In addition, these two treatises will be translated to be brought to the literature. The first is a semi-summary work entitled "*al-İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*" written by Mūsā ibn Abdullah al-Pahlavānī al-Tökādī. The second one is the hāshiyah written by Hasan ibn Muhammad al-Rizawiyy on "*al-İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*" and named "*Hāshiyah 'alā İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*." In the Ottoman intellectual tradition, in the context of human actions the richness of the literature of the writings of *qazā*, *qadar*, *ef'āl al-'ibād*, *khalq al-'amāl*, free will (al-İrāda al-Juz'iyya) *kasb*, and *hāshiyah*, *ihtisār*, *sharḥ*, *ta'līqāt*, *zayl* which are written on these are known. These two works, which are the subject of examination, are examples of works from this category. The first work attempts to solve the fundamental problem between God's creation of everything and human freedom through the existence of human will and power. In this brief work, generally, after presenting the existing approaches about human acts and free will is revealed; the wills and deeds of the servants are examined through the effect of Allah's power on them and the approaches of the sects about this are put forward. In the risālah, different perspectives and supporters are mentioned about issues such as *İhtiyār* and *kasb*. In addition, the book ends with the thesis that the human will is free in human actions because it is not related to God's creation.

As for the hāshiyah wrote on this risālah, al-Rizawiyy, detailing the sects that al-Pahlavānī mentioned about human acts, accepted some determinations, comments and suggestions, but on the other hand, criticized some of them and tried to revise them.

**Keywords:** Free will, Human actions, Ash'arism, Māturīdism, Mu'tazila. Mūsā al-Pahlavānī, Alī ibn Muḥammad ibn Óasan al-Rizawiyy, *af'āl al-'ibād*.

**Extended Abstract**

The study handles the critical edition and investigation of two risālah on the subject of the free will (al-İrāda al-Juz'iyya). In addition, these two treatises will be translated to be brought to the literature. The first is a like summary work titled "*al-İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*" written by Mūsā ibn Abdullah al-Pahlavānī al-Tökādī. The second one is the hāshiyah written by Hasan ibn Muhammad al-Rizawiyy on "*al-İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*" and named "*Hāshiyah 'alā İhtimālāt al-wāqī'a fī af'āl al-'ibād*".

In the Ottoman intellectual tradition, in the context of human actions the richness of the literature of the writings of *qazā*, *qadar*, *ef'āl al-'ibād*, *khalq al-'amāl*, free will (al-İrāda al-Juz'iyya) *kasb*, and *hāshiyah*, *ihtisār*, *sharḥ*, *ta'līqāt*, *zayl* which are written on these are known. These two works, which are the subject of examination, are examples of works from this category. The two works attempt to solve the fundamental problem between God's creation of everything and human freedom through the existence of human will and power.

The first treatise summarizes six common approaches to human acts (eḥāl al-‘ibād). These are Jabriyyah, Mu’tazilah, al-Ash‘arī, Islamic philosophers -this approach is also attributed to Imām al-Haramayn al-Juwaynī-, Abū Ishāq al-Isfarāyīnī and Abū Bakr al-Bāqilānī. In the second stage, the author focuses on the question of where he will position the Mātūrīdīs, namely the Hanafī sect as he called it, which he does not mention within these sects. The general acceptance is that the Mātūrīdīs are close to the al-Isfarāyīnī, but the author does not accept this. However, the author says that they agree with the Ash‘arīs that power belonging to the servant is not effective, and that they agree with Abū Ishāq al-Isfarāyīnī in the case of kesb and the choice. From this point of view, it can be said that the author tries to bring these three sects closer to each other, taking into account the common point of these approaches. The difference between them and the Ash‘arīs is about the kesb and the elder. As for the difference between Mātūrīdīs and al-Isfarāyīnī, according to Mātūrīdīs, the power of the servant does not affect the presence of the act, but according to al-Isfarāyīnī, the power of the servant is effective in the act. The author says that at the last stage of this short treatise, the Mātūrīdīs admitted that the will was not created because it did not exist in the outside world. On the other hand, it states that the Ash‘arīs, on the contrary, accept the creation of the will and therefore fall into force and compulsion. Mātūrīdīs didn’t fall into it. In the risālah, different perspectives and supporters are mentioned about issues such as İhtiyār and kasb. In addition, the book ends with the thesis that the human will is free in human actions because it is not related to God’s creation.

When we come to the second risālah, al-Rizawiyy generally details the sects that al-Pahlavānī mentioned about human acts. al-Rizawiyy first points out that there may be more sects mentioned by the al-Pahlavānī regarding human acts. According to him, Pahlavānī’s choice of six sects is only for the purpose of restriction. As a matter of fact, he adds three more to these sects and elaborates the information about these sects. In addition, the author also gives information about superstitious sects such as Jabriyyah, Qadariyyah Rawafi‘, Óawarij Muatṭilah Mushabbihah. al-Rizawiyy argues that it is not right for al-Pahlavānī to mention the view of Hanafīs instead of Mātūrīdīs about human acts. As a matter of fact, while Hanafism is the counterpart of Shafiism in fiqh, the equivalent of Ash‘arism in creed is the Mātūrīdīs. It is seen that author al-Rizawiyy elaborates on the issue by emphasizing al-Pahlavānī’s view on the uncreated will and choice. al-Rizawiyy, detailing the sects that al-Pahlavānī mentioned about human acts, accepted some determinations, comments and suggestions but, on the other hand, he criticized some of them and tried to revise them. It can be said that the most distinctive feature of the works is that the authors try to bring the sects closer to each other in terms of human actions without making sect fanaticism. In addition, the view that “the will is uncreated”, which is put forward to provide the metaphysical basis of freedom in human actions, draws attention.

## Giriş

İslam düşünce geleneğinde özellikle kelim ilminde İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren insan fiillerine yönelik tartışmaların gündeme geldiği ve buna ilişkin belli tasavvurların teşekkül ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamberin irthalinden bilahare Müslümanlar arasında vuku bulan Cemel ve Sıffın savaşlarıyla birlikte kaza-kader, kulun sorumluluğu, Allah’ın adaleti ve insan hürriyeti gibi meseleler gündeme gelmiş ve yoğun tartışmaların merkezin-

de kalmıştır.<sup>1</sup> Bunun yanı sıra nasların dili ve tabiatının da bu gibi meselelerin tartışılmasına sebebiyet verdiği bilinmektedir. Yine Emevî döneminde kaza ve kader tartışmaları üzerinden siyasî bir boyut kazanarak devam eden konu, bu alandaki ilk yazılı metinlerin ortaya çıkmasında da etken olmuştur.<sup>2</sup> Hicri ikinci asırdan sonra ilimlerin tedviniyle birlikte kelimeler kitaplarında incelenen *ef'âlu'l-'ibâd* konusu Mu'tezilî kelamcılar tarafından Allah'ın adaleti ve tevhidle alakalı olarak ele alınmış bilahare Sünnî kelamcılar bunu "*halku ef'âli'l-'ibâd*" şeklinde zihni arka planı ifade edecek şekilde dönüştürerek kullanmışlardır.<sup>3</sup> Bu konu hakkında üç baskın yaklaşım müşahhas hale gelmiştir. İlki, "Her şey Allah tarafından yaratılmıştır." "İnsan fiilleri de şeydir." "O halde insan fiilleri de Allah tarafından yaratılmıştır." öncüllerinden hareket eden Cebriyye, diğeri ise tam karşıt minvalde adalet ve tevhid ilkesinden hareketle insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını öngören Mu'tezile ve son olarak "Ne cebir ne de tefviz vardır." diyerek bu iki yaklaşım arasında orta bir yolu benimseyen Sünnî kelamcılar.<sup>4</sup> Ancak 18. Yüzyıldan itibaren Osmanlı düşünce muhitinde insan fiilleri etrafında cereyan eden tartışmaların risaleler üzerinden tekrar gündeme geldiği görülmektedir. İnsan fiilleri genelinde tartışılan bu konuların Osmanlı âlimleri tarafından siyasî ve ideolojik etkenlerden hareketle mi yoksa teorik bir tartışma konusu olarak mı ele alındığı

- 1 İrade, fiil ve kader meselelerinin ilk olarak, Müslümanlar arasında vuku bulan Cemel ve Siffin savaşlarına müteakiben tartışmaların merkezine girişiyle alakalı bir değerlendirme için bk. M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 54, 67.; Cemalettin Erdemci, "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları", *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 9/44 (2006), 202-207; Resul Öztürk, *Cebri Düşüncenin Yaygınlaşmasında Siyasi İktidarın Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 112.
- 2 Hasan el-Basri'nin halife Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği risale için bk. Muhammed Ammâra, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* (Beyrût: Dâru's-şurûk, 1408/1988), 109-117; Gaylan ed-Dımaşkı'nın Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği risalenin metni için bk. Ahmed b. Yahyâ İbn Murtaşâzâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrût: Franz Stein, 1380/1961), 25-26; Ömer b. Abdülaziz'e nispet edilen bu risale için bk. Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym İsfehânî, *Hilyetu'l-evliyâ* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1405/1984), 5/346-357; Söz konusu bu ilk döneme ait risalelerin genel bir değerlendirmesi için bk. Özcan Taşçı, *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009).
- 3 Veysi Ünverdi, "İslâm Kelâmında Kesb Doktrini", *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, ed. Bülent Cercis Tanrıtanır - Amenah Manafidzajı (Mardin: İksad Yayınları, 2018), 505-517; Hamdi Gündoğdu, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 205-218.
- 4 Hatice K. Arpağuş, "Mâtürîdilik ve İrade-i Cüz'iyeye Meselesi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdilik*, ed. Cengiz Çuhadar-Mustafa Aykaç-Yusuf Koçak (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 1/41-48.

sorunu hala güncelliğini korumaktadır.<sup>5</sup> İşte burada inceleme konusu olan bu muhtasar risale ve haşiyesi de Osmanlı düşüncesinde ayrı bir öneme sahip bu silsileden birer örnek niteliğindedir. Burada ilk olarak Pehlevânî'ye ait risale incelenecek sonra buna yazılan haşiye ele alınacaktır.

Pehlevânî, risalenin girişinde ilk olarak, tıpkı Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) gibi,<sup>6</sup> insan fiilleri hakkındaki muhtemel görüşleri özetle serimler. Diğer bir ifadeyle insan eylemlerinin, kaç *aklî ihtimal* çerçevesinde meydana gelebileceğini göstermeye çalışır.<sup>7</sup> Burada muhtemel aklî yaklaşımların, bir anlamda, teorik bir çerçeveden hareketle var olan mezhepleri tanımlamaya matuf olduğu söylenebilir. Nitekim bunun mukabilinde yer alan diğer yaklaşımsa, vakiadaki mevcut mezheplerden yola çıkarak mezhepleri

5 İrade konusu ve etrafındaki kavramların modernleşme boyunca seyrini takip eden bir çalışma için bk. Rıdvan Özdiç, *Aklî İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013).

6 Pehlevânî'nin kendisinden çok daha önce *Halku'l-'amâl* risalesinde Devvânî, insan fiilleri konusunda aklî ihtimale (*el-ihimâlü'l-'aklî*) göre üç yaklaşımın olduğunu söyler. Bunların ilki, fiilin meydana gelişi, kulun hiçbir dahli olmaksızın Allah'ın kudret ve iradesiyle olur. İkincisi, fiillerin husûlü, Allah'ın bir dahli olmaksızın kulun kudret ve iradesiyle olur. Üçüncüsü, fiilin meydana gelişi, [a] iki kudretin toplamının tesiriyle yani Allah'ın kudreti, kulun kudretinin vasıtasıyla müessir olur [b] ya da tam tersi şekilde olur [c] veyahut burada fiildeki müessir, bu iki kudretin toplamıyla olur ve ayrıca bu ikisinden biri müessir, diğeri ise alet/*vasıta* olması söz konusu değildir. Devvânî, bu üç ihtimalden üçüncüsünün ikinci ihtimali hariç her bir mezhebin bu görüşleri benimsediğini söyler. Devvânî, ilkini Eş'arî, ikincisini Mu'tezile, üçüncüsünün ilk ihtimalini Cüveynî ve Filozoflar, üçüncüsünün ikinci ihtimalini hiç kimsenin kabul etmediğini ve üçüncüsünün üçüncü ihtimalini ise Ebû İshâk el-İsferâyînî tarafında kabul edildiğini ifade eder. Celâluddin Devvânî, "Halku'l-'amâl", *er-Resâilu'l-Muhtâra*, thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî (İsfahân: Kütüphanesi-i Umûmî-yi İmâm Emîru'l-Mu'minîn Alî, 1405/1984), 68-69.

7 Kanaatimizce insan fiillerini bu "aklî ihtimaller" çerçevesinde sınırlama temayülünün Devvânî'yle başladığıdır. Nitekim insan fiilleri hususunda Devvânî'den önce benzer tasnifler yapılsa da bir kavram olarak bu kullanıma kendisinden daha önce rastlanmaktadır. Ancak kendisinden sonra ele alma birçok risalede görülmektedir. Bk. Ebû Nu'aym Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'ali'l-'ibâd* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk), 26<sup>a</sup>-26<sup>b</sup>; Ahmed b. Ahmed Hayâtî Elbistânî, *Risâletu'l-İrâdeti'l-Cüz'îyye* (Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi, 665/1), 1<sup>b</sup>-2<sup>a</sup>.

kategorize etmektedir.<sup>8</sup> Öyle görülüyor ki, insan fiilleri konusunda var olan mezheplerden hareketle bu mezheplerin net olarak belirlenmesinin tam anlamıyla mümkün olmamasından böyle bir yaklaşımın neşet ettiği iddia edilebilir. Pehlevânî'ye göre insan eylemlerine ilişkin aklî ihtimaller altı tanedir.

Bunların ilki, insan fiilleri kulun kudreti olmaksızın sadece Allah'ın kudretiyle meydana geldiğini benimseyen Cebriyye mezhebinin yaklaşımıdır.<sup>9</sup> İkincisi, Eş'arî'nin görüşüdür. Ona göre kulun fiili, kulun kudretinin bir tesiri olmaksızın meydana gelir.<sup>10</sup> Üçüncüsü, insan fiilleri bir zorunluluk ve gerektirmek olmaksızın yalnızca insanın kendi kudretiyle meydana geldiği-

- 8 Sami Turan Erel, "Tahkîku "el-Kevkebü's-Sârî fî Hakîkatî'l-Cüz'î'l-İhtiyârî" li-Abdülğânî İsmâîl en-Nâblusî", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2015), 135-174; Mehmet Fatih Soysal, "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defniyye fî Hakki'l-İrâdetü'l-Cüz'îyye Adlı Eserinin Neşri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 31-68; Mehmet Fatih Soysal, "Abdürrahim Fedâî Efendi'nin İrade-i Cüz'îyye Risâlesi: Tahlîl, Tercüme ve Tahkîk", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 133-163; Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâle fî'l-ihytiyârâtî'l-cüz'îyye ve'l-idrâkâtî'l-kalbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 387); Dâvûd-i Karsî'ye ait bu risâlenin tahkîk, inceleme ve tercümesi tarafımızdan hazırlanmış ve en yakın zamanda yayımlanacaktır. Karsî, *Risâle fî'l-ihytiyârâtî'l-cüz'îyye ve'l-idrâkâtî'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387).
- 9 Cebriyye'ye göre varlıkta Allah'tan başka bir müessir olmadığından kulun bir kudreti, iradesi ve tesiri söz konusu değildir. Varlıkların bütünüyle Allah'ın mülkü olduğu ve Allah'ın burada dilediği şeyi yapabildiğinden buna yönelik hiçbir itirazın olamayacağını savunurlar. Ayrıca insandaki faillik ve eylemlerin de hakikî değil mecaz olduğu ve dolayısıyla Allah'ı ta'zim etmek ve tenzih etme gayesiyle bu görüşü savundukları ifade edilmiştir. Cebriyye'ye göre insanın iradî fiilleri de soluma, kalp atışı ve titreme şeklinde olan zorunlu (ızdırarî) fiiller gibidir. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983), 1/84; Sadruddin Molla Sadra, "Halku'l-'amâl", *Mecmûatu'r-Resâil el-Felsefiyye* (Beyrût: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1422/2001), 314; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille fî Usûlu'd-dîn* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/173.
- 10 Muhammed b. el-Hasan İbn Fûrek, *Mücerredu Makâlâtî'l-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih (Kâhire: Mektebetu's-sekâfeti'd-diniyye, 1425/2005), 93; Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, 2/175; Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-Umde*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâîl (Kâhire: el-Mektetu'l-Ezheriyye li't-türâs, 2012/1432), 286.

ni söyleyen Mu'tezile'nin çoğunluğunun görüşüdür.<sup>11</sup> Dördüncüsü, insan fiillerinin, zorunluluk ve fiilin gerçekleşmesinin geri kalmasının imkânsızlığı şeklinde meydana geldiğini savunan filozofların görüşüdür. Pehlevânî bu görüşün İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî'ye de (ö. 478/1085) nispet edildiğini ifade etmektedir.<sup>12</sup> Beşinci görüş Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) görüşüdür. İsferâyînî'ye göre kula ait fiil, tesirin fiilin aslında sabit olması şeklinde iki kudretin toplamının etkisiyle olur.<sup>13</sup> Altıncı görüş, Ebû Bekir el-Bâkullânî'nin (ö. 403/1013) yaklaşımıdır. Ona göre Allah'ın kudreti fiilin aslında müessir iken kulun kudreti ise fiilin tâat ve ma'siyet olması hususunda fiilin vasfında müessirdir.<sup>14</sup> Pehlevânî'nin risaledeki esas gayesi, insan fiilleri hakkında muhtasar ve hatırlatıcı bir metin oluşturmak olduğundan bu mezhepleri detaylandırmadan farklılık ve ihtilaflara değinmeden takdim etmeye çalışmıştır. Onun burada nazarı dikkate aldığı nokta, bu mezheplerin insan fiillerine ilişkin en temel önermeleri ve bunları diğerlerinden mümeyyiz kılan özellikleridir. Osmanlı ilim dünyasında özellikle irade-i cüz'iyeye, halk-ı 'amâl ve ef'âl-ı 'ibâd hususunda bu tür muhtasar eserler çokça yaygın görülmektedir. Bu tür çalışmaların eğitimi kolaylaştırma yahut üzerine şerhlerin yazımı

11 Cebriyye'nin tam ters istikametinde olan ve adalet ve tevhit ilkesinden hareketle insanın eylemlerinde özgür olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye göre Allah, insanı yaratmış, onları bazı fiilleri yapmaya muktedir kılmış ve kullarına müstakil olarak tercih (ihtiyar) vermiştir. Dolayısıyla kullar kendi irade ve kudretlerine uygun olarak fiillerini yaratırlar. Bu sebeple Allah, insanlardan iman ve tâati istemiş ve kendilerinden meydana gelen küfür ve günahları ise kötü görmüştür. İşte tam da bundan dolayı emir ve nehiyle teklif ve va'd ile va'din ve de sevap ve cezayı hak etmenin gerçek faydası ortaya çıkar. Mu'tezile'ye göre aksi durumda şayet Allah bunları yaratsaydı kötülük, günah, zülüm ve küfür fiilleri O'na nispet edilirdi. Bu ise Allah hakkında söz konusu değildir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/44; Molla Sadra, "Halku'l-'amâl", 313-314; Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, 2/173.

12 Bu iddiayı destekler nitelikteki bir açıklama için bakınız: Devvânî, "Halku'l-'amâl", 69.

13 Dâvûd-i Karsî ise İsferâyînî'ye ait görüşü biraz farklı şekilde ifade etmektedir: "İsferâyînî ve ona tabi olanlara göre, ihtiyârî fiillerimizdeki müessirin, iki tercihle (ihtiyâr) beraber iki kudretin toplamıdır. Onlara göre Allah'ın ve bizim kudretimizin her ikisi de fiilin aslın/özünde müessirdir." Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtî'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâtî'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387), 3<sup>a</sup>. Karsî İsferâyînî'ye ait bu görüşün zahiren birçok sorun barındırdığını söylemektedir: "[1] Fiile tesir konusunda Allah'la birlikte kulun da ortaklığı söz konusu olduğu gibi [2] şahsî, muayyen tek bir malûl üzerinde iki illetin birlikteliği de doğar. Ancak bu [ikinci sonuç], tek malulde iki illetin birlikteliği sadece "Söz konusu bu iki illet nakıs illetlerdir." Denildiğinde geçerli olur. Yine İsferâyînî'nin görüşü delil olmaksızın cumhurun görüşüne muhalefettir." Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtî'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâtî'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387), 3<sup>a</sup>.

14 Ebû Bekir Bâkullânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil* (Beyrût: Müessesetu'l-kutubi's-sekâfe, 1407/1987), 341-352.



için bir kaynak olma fonksiyonuna sahip olduğu söylenebilir.<sup>15</sup>

Müellif Pehlevânî, özet şekilde fiiller konusunda mezhepleri zikrettikten sonra ikinci aşamada söz konusu bu mezhepler içinde zikretmediği Hanefilere<sup>16</sup> ait görüşü bu mezhepler arasında bir yere konumlandırmaya çalışır. Ona göre bu ihtimaller içinde bir tereddüdün varlığı söz konusudur. O da insan fiilleri konusunda Hanefilere ait görüşün, Eş'arî'yle mi yoksa Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle mi örtüştüğüne ilişkin tereddüttür. Pehlevânî, Hayâlî'den bir alıntı yaparak Hayâlî'nin bu mesele hakkında Hanefileri, Ebû İshâk el-İsferâyînî'ye yakın gördüğünü söylemektedir. Fakat müellif, Hayâlî'nin bu görüşünün kendisini desteklese de aslında kendisinin bundan başka bir görüşünün olduğuna ifade eder. Müellif burada Hanefilerin, bir yönüyle Eş'arîlerle başka bir yönüyle de İsferâyînî'yle örtüştüğünü iddia eder. [1] Pehlevânî, Hanefilerin bir yönüyle kulun kudretinin, kulun kendi fiilinde müessir olmadığı aksine müessirin yalnızca Allah'ın kudreti olduğu hususunda Eş'arîlerle örtüştüğünü söylemektedir. Hanefilerle Eş'arîler arasındaki fark ise, kesb ve tercih/*ihdiyâr* konusundadır. Şu sebeple ki Eş'arî'ye göre kesbin anlamı, kulun fiilinin; kulun fiile mahal olması dışında kuldan herhangi bir tesir ve müdahale olmaksızın, kendi kudret ve iradesiyle birlikte/*beraber* olmasıdır.<sup>17</sup> Hanefilere göre kesb ise kulun, kudreti fiile müteallık kılması anlamında kudretini sarf etmesidir. Kesb, Allah'ın fiile müteallık bir sıfat yaratmasına sebep

15 Örneğin Sâdık Kayseri (ö. ?) tarafından yazılan muhtasar ef'âl-i 'ibâd risalesine öğrencisi Divrikli İzzet Ahmed Tarafından şerh yazılmıştır: Sâdık Kayseri, *Risâle fî ef'âli'l-'ibâd* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Elmalı Halk, 2824); İzzet Ahmed b. Hüseyin Divriği, *Şerhu risleti'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 1287) Sâdık Kayseri ait risale ve Divrikli İzzet Ahmed'e ait olan ve buna yapılan şerhin tahkik ve tercümesi tarafımızdan hazırlanmıştır. Ayrıca inceleme bölümü de eklenmek suretiyle yayımlanacaktır. Ayrıca Dâvûd-i Karsî tarafından önce özeti sonra şerhi yazılan risale için bk. Karsî, *Risâle fî'l-ihdiyârâtü'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâtü'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387). Yine hali hazırda üzerinde çalıştığımız bu muhtasar metne Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî tahkik, inceleme ve tercümesini sunduğumuz bir haşiye yazmıştır. Muhammed b. Hasan Rizevî, *Hâşiye 'alâ risâleti'l-İhtimâlâtü'l-Vâkı'a fî Ef'âli'l-'ibâd*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710), 172<sup>a</sup>.

16 Pehlevânî, risalede "Mâtürîdîler" demek yerine "Hanefiler" demeyi tercih etmiş fakat bu yaklaşım Pehlevânî'nin risalesine haşiye yazan öğrencisi Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki genel olarak müellifin bu kullanım konusunda mütesâhil davrandığı söylenebilir. Şöyle ki risalenin sonlarına doğru Eş'arîlerle karşılaştırma yaparken Hanefileri değil Mâtürîdîleri zikretmektedir. Bu ise aslında Pehlevânî'nin bu iki kullanıma ilişkin bir fark gözetmediği izlenimi vermektedir. Mûsâ Efendi et-Tokâdî Pehlevânî, *el-İhtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-'ibâd*. (Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28), 1171<sup>a</sup>.

17 Neseî, *Tebziratu'l-edille*, 2/173-174; Veysi Ünverdi, "Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Eleştirisi: Kâdî Abdülcebâr Örneği", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Ayğan (İstanbul: Beyan Yayınlar, 2015), 2/122-127; Arpaguş, "Mâtürîdîlik ve İrade-i Cüz'iyeye Meselesi", 1/43-46.

oluşu anlamında iradeye taalluk eder. İradenin sarf edilmesi ise iradenin fiile müteallik kılınması anlamındadır. [2] Müellife göre Hanefîlerin, Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle örtüşükleri nokta ise kesb ve tercihin anlamı hususundadır.<sup>18</sup> Ayrıca Pehlevânî, Hanefîlerle Ebû İshâk el-İsferâyînî arasındaki farka da dikkat çekmektedir. O fark da şudur: Hanefîlere göre kulun kudreti, fiilin varlığında müessir iken İsferâyînî'ye göre ise kulun kudreti fiilin varlığında müessir değildir. Eş'arî'nin ifade edilen yaklaşımı dikkate alındığında fiilde insana ait bir tesir olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Eş'arî'nin bu görüşünü cebirden farklılığını ayırt etmek zor olsa da kulun kesbini yani kudretini tam anlamıyla reddetmez. Kendisinin vurgulamaya çalıştığı şey yaratmanın yalnızca Allah'a ait olduğudur.<sup>19</sup> Pehlevânî'nin, söz konusu bu "Hanefîler, kulun kudretinin, kulun kendi fiilinde müessir olmadığı aksine fiilde müessirin yalnızca Allah'ın kudreti olduğu hususunda Eş'arîlerle örtüşmektedir." ifadesi kısmen kaynaklardaki tespitlerle uyuşmamaktadır. Nitekim bu görüş aslında Hanefîlerin de Eş'arîler gibi cebr-i mütevassıt anlayışını kabul ettikleri izlenimini vermektedir. Müellifin Hanefîler diyerek kastettiği Mâtürîdîler, asıl itibarıyla, fiilin var kılınması (îcâd) yönünden Allah'a, kesb etme yönünden ise kula ait olduğunu savunmaktadırlar.<sup>20</sup> Pehlevânî'nin burada bu üç mezhebin büyük oranda birbiriyle örtüştüğü ve bunların zikredilen noktalarda benzerlik gösterdiğinden hareketle bu mezhepleri yahut görüşleri yakınlaştırmaya çalıştığı görülmektedir.

Pehlevânî bu konudaki tartışmayı bitirdikten sonra üçüncü aşamada insan fiilleri konusunda Hanefîlerle Eş'arîler arasındaki bu farkların ne gibi sonuçlar meydana getirdiği üzerinde durmaktadır.

18 Karsî, İsferâyînî'ye ait görüşün "Ebû İshâk el-İsferâyînî ve ona tabi olanların "İhtiyârî fiillerimizdeki müessirin, iki tercih yoluyla gerçekleşen iki kudretin toplamı olmasından" kasıtlarının şöyle olduğu söylenmek suretiyle Mâtürîdiyye mezhebine dahil edilmesi mümkündür: "Allah'ın kudreti, hariçte mevcut masdarla meydana gelen eser/etki olan fiilde müessirdir. Yani Allah'ın kudreti o fiili var kılandır. Kulun kudreti ise masdar manası olan fiilde müessirdir. Yani kulun kudreti mevcûd ve madûm arasında bir vasıta. Böylelikle kulun kudreti, âdetin akışına göre, bu fiili gerektirici olur." demek suretiyle Mâtürîdiyye mezhebine dahil edilmesinin mümkün olduğunu ön görür. Karsî, *Risâle fi'l-ihyârâti'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâti'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387), 3<sup>a</sup>.

19 Bu yaklaşım detaylandırıldığı bir yazma nüsha için bk. Velî ed-Dulhayrî Maksûd b. Şâh, *Risâletü'l İhtiyârî'l-Cuz'ıyy* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, 672).

20 Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/229; Ebu'l-Berekât en-Neseî, *Şerhu'l-Umde*, 295; Ayrıca bk. "Gerçek şudur ki kulun irade ve kudretini fiile sarf etmesi kesbdir. Bunun ardından fiilin ortaya çıkışı yaratmadır (halk). Burada güç yetirilen tek bir şey (makdûr), iki kudret altındadır. Ancak bunlar iki farklı yöndedirler. Fiil, var kılma (îcâd) yönünden Allah'ın makdûru iken; kesb yönünden ise kulun makdûrudur. Bundan daha fazlasına güç yetiremesek de anlamdan çıkarılan bu ölçü zorunludur." Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1308/1987), 58-59.

Müellif, "Kulun tercihinin (ihtiyâr) Allah tarafından yaratılmışlığı" söylemindeki çıkmazlar, Eş'arî'ye *cebr-i mütevasıt* görüşü üzerinden sorun teşkil ederken bu durumun Mâtürîdî mezhebine problem oluşturmadığını kaydeder. Zira Mâtürîdî kelimacılar, fiile ait anlamlar üzerinden hareketle fiilin iki anlamının olduğunu tespit etmiş ve bu iki anlamın varlık modu üzerinde bir eylem teorisi tesis etmişlerdir. Bunlara göre fiilin master şeklindeki anlamı, fiilin "şey olmayan yönü", masterla meydana gelen manasıysa fiilin "şey olan yönü"nü ifade eder. Mâtürîdî kelimacılar buradan hareketle Allah'ın her şeyi yaratmasıyla insanın özgürlüğü arasındaki sorunu çözmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla "Her şey Tanrı tarafından yaratılmıştır." "İnsan fiilleri de şeydir" "O halde insan fiilleri de Tanrı tarafından yaratılmıştır." şeklindeki kıyasın neticesi olarak insan fiillerinin de Allah tarafından yaratılmasının meydana getirdiği cebir sorunu, fiilin "şey olmayan" anlamı yani "ne mevcut ne de ma'cûd olmayan" yönüyle aşılmaya çalışılmıştır. Çünkü bu fiilin "şey olmayan" yönü dış dünyada olmadığından dolayı mevcut değildir ve dolayısıyla Allah'ın yaratması buna taalluk edemez. Aynı şekilde Mâtürîdî kelimacılara göre ihtiyâr, kasıt ve irade gibi kalbî fiiller de bu şekilde bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Söz konusu bu fiiller yani irade, kasıt ve ihtiyâr; güç yetirilen şeyi yapma yahut terk etme şeklinde fiilin iki yönünden birini tahakkuk etmeye yönelik tayin edici sığata denk geldikleri gibi bu sıfatın varlığa (ile'l-vücûd) getirilmesine de karşılık gelir. İlk anlamıyla bunlar mevcut, ikinci anlamıyla ise yokluk ile ilgili bir durumdur.<sup>21</sup> Bu ikinci anlam, insana ait fiilleri oluşturduğundan tercihe denk gelmektedir. Böylece Mâtürîdî kelimacılar hem Allah'ın her şeyin yaratıcısı oluşuna sorun teşkil etmeksizin hem de insanın özgür olduğunu ispat etmenin tutarlı yönteminin ihtiyâr, kasıt ve iradenin varlık, yokluk yahut şey ve mahlûk olmadığını ortaya koymak olduğunu savunmuşlardır.<sup>22</sup>

Müellif, Birgivî'ye ait *et-Tarîkatu'l-Muhammeddiyye*'deki şu ifadelerdeki "Fakat kulların, birbirine ters olan tâat ve ma'şiyet şeklindeki her bir şeye isti'dâd/*kabiliyeti* olan cüz'î tercihleri ve kalbî iradeleri vardır. Söz konusu bu cüz'î tercihler ve kalbî iradelerin dışta bir varlıkları olmadığından yaratmaya

21 Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerî'a es-Sânî, *Şerhu ta'dîli'l-'ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla, 1333), 122b-123b; Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerî'a es-Sânî, *et-Tavzîh Şerhu't-Tenkîh*, thk. M. Adnân Derviş (Beyrût: Şeriketü Dâri'l-Erkam, 1419/1998), 1/376-381; Soysal, "el-Mebâhisu'd-Defniyye fî Hakkî'l-İrâdetü'l-Cüz'iyeye", 36; Karsî, *Risâle fî'l-İhtiyârâtî'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâtî'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387), 10<sup>a</sup>-11<sup>b</sup>; Muhammed b. Ahmed Gümülçinevî, *Risâle fî'l-İrâdeti'l-Cüz'iyeye ve ef'âli'l-'ibâd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3570), 22<sup>b</sup>; Genel bir değerlendirme ve tespitler bk. Hayrettin Nebi Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-86.

22 Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu", 85.

(halk) ihtiyaç duymazlar.” temel tartışmaya da değinerek iki zıttan her birinin taallukuna kabil olan cüz’î tercihlerin (ihtiyârât-ı cüz’iyye), mutlak tercihler olduğunu ifade eder. Bu mutlak tercihlerin dış dünyada varlıkları sabit olduklarını ancak dış dünyada varlığı olmayan şeyin asıl itibariyle iki zıttan birine müteallık olan tercihler olduğuna dikkat çeker. Sadece bu tercihler, iki zıttan her birinin taallukuna kabil değildir. Müellif bu temel tartışmanın gerçeğe uygun düşünceyle giderilmesinin mümkün olduğu kanaatinde. Ayrıca müellif, bu noktanın ayakların doğru yoldan çıkmasına sebebiyet verdiğini ve üzerinde iyice düşünülmesi gerektiğini vurgulayarak risalesini bitirir.

### ALİ B. MUHAMMED B. HASAN er-RİZEVÎ’NİN HÂŞİYE ‘ALA’L-İHTİMÂLATI’L-VÂKÎ’A Fİ EF’ALİ’L-İBÂD ADLI RİSALESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İslam ilim geleneğinde bir telif tarzı olarak haşiyelerin bir metnin anlaşılmasında ve metnin kapalı noktalarının tavzih edilmesinde çokça başvurulan bir yöntem olduğu bilinmektedir.<sup>23</sup> İşte Rizevî’ye ait bu eser de, bu türden bir çalışma niteliğinde olup, Rizevî’nin “üstâzım” dediği hocası Pehlevânî’ye ait “İhtimâlatu’l-vâkî’a fî ef’ali’l-‘ibâd” adlı bu muhtasar risaleye haşiye olarak yazmıştır.

Rizevî, Pehlevânî’nin insan fiillerinin meydana gelme ihtimallerini altı taneyle ifade etmesinin bir zorunluluk ifade etmediğini çünkü bu konuda daha fazla akli ihtimalin mümkün olduğunu zikreder. Ona göre Pehlevânî’nin bunu altı ihtimalle ifade etmesi sadece sınırlandırma gayesine matuftur. Dolayısıyla fiillerin meydana gelme ihtimallerini herhangi bir sayıyla sınırlı tutmak bir zorunluluk değil bir tercih ve akli bir çıkarımdır denilebilir. Nitekim kendisi de bu ihtimallere bazı filozoflardan nakledilen insan fiillerinin melek yahut onuncu aklın tesiriyle meydana geldiğine ilişkin iki ihtimal daha eklemektedir.<sup>24</sup>

Rizevî, müellife ait bu ibareyi “İnsan fiili kuldân bir kudret olmaksızın olur.” detaylandırarak Cebriyye’nin kula ait kudretin ne kesb edici ne de müessir olmadığı ve insanın kendisinden sadır olan fiiller hususunda cansız varlıklar mesabesinde olduğunu kabul ettiklerini ifade eder.<sup>25</sup> Rizevî, iki tür

23 Bu şerh ve haşiye meselelerine ilişkin önemli tespitler için bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselelerine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013).

24 Bu ihtimallerin on üçe kadar çıkarıldığı da görülmektedir. Bk. Ahmed el-Hâdimî, *Risale fî ef’ali’l-‘ibâd* (Burdur İl Halk); Ayrıca Abdülğânî en-Nablusî, insan fiilleri konusundaki mezheplere Zâhiriyye mezhebini de dahil etmektedir. Bk. Erel, Tahkîku “el-Kevkebü’s-Sârî fî Hakîkati’l-Cüz’i’l-İhtiyârî” li-Abdülğânî İsmâil en-Nâblusî, 164-165.

25 Rizevî, *Hâşiye ‘alâ risâleti’l-İhtimâlati’l-Vâkî’a fî Ef’ali’l-‘ibâd*. (Mehmed Asım Bey, 710), 171<sup>b</sup>.

Cebriyye görüşünün var olduğunu söyler. Biri, Eş'arî'nin benimsediği müte-  
vassit cebriyyedir. Bu görüş, pür cebir görüşünü tamamıyla kabul etmeyip ce-  
bir ve kader görüşü arasındadır. Söz konusu bu cebrî anlayış Eş'arî'de olduğu  
gibi, fiil konusunda kula ait bir kesbi ispat/*kabul* etmektedir. Diğeri ise insan  
ait fiilde bir kesbin varlığını kabul etmeyen Cehm b. Savfân (ö. 128/745-46)  
ve takipçilerine nispet edilen katışıksız/*pür* Cebriyye görüşüdür.<sup>26</sup> Rizevî,  
bunların ehl-i hevâ olduğunu ve Ehl-i sünnet çerçevesinde kabul edilemeye-  
ceğini söyleyerek diğer ehl-i hevâ mezheplerinin Cebriyye, Kaderiyye, Râfizî-  
ler, Hâricîler, Muattıla ve Müşebbihe olduğunu zikreder. O, bunların kendi-  
lerine tabi olan diğer fırkalarla beraber yetmiş iki fırka olduğunu ve fırka-yı  
nâciye olan Ehl-i sünnet'in bunların dışında olduğunu kaydederek bu mez-  
hepleri kısaca tanıtmaya çalışır. Burada dikkat çeken husus, bazı fırkalar hak-  
kında yapılan tanımlamaların *milel-nihal* ve *fırak* kitaplarındaki tanımlarla  
pek uyuşmadığıdır. Örneğin, Mürcie mezhebine ait olan "İyiliklerimizin kabul  
edilmiş, kötülüklerimiz ise bağışlanmış olduğunu ve ayrıca küfürle birlikte  
herhangi bir tâatin fayda vermediği gibi imanla beraber herhangi bir günahın  
da zarar vermeyeceği" görüşünü, Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleriyle  
bilinen Muattıla<sup>27</sup> mezhebine nispet etmektedir.<sup>28</sup> Rizevî, "ehl-i hevâ" dedi-  
ği bu mezheplerin "Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve biri hariç hepsi  
ateşe girecektir." hadisinden hareketle kurtuluşa eremeyeceğini, kurtuluşa  
eren fırkanın (fırka-yı nâciye) sadece Ehl-i Sünnet mezhebi olduğunu söyler.  
Rizevî, söz konusu bu fırkaların Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) tarafından  
sekiz tane olarak kaydedildiğini söyleyerek bunun aslında yediye raci olabi-  
leceğini söyler. Müellif Rizevî, kendi tasnifinin ise akılda daha kalıcı ve zapt  
altına alınışının daha kolay olmasından dolayı sadece yedi fırkayı zikrettiğini  
izah eder.<sup>29</sup>

Rizevî, mezhepler ve fırkalar hakkındaki bu açıklama ve tespitlerinden  
sonra Pehlevânî'ye ait metne ait ifadeleri dikkate alarak incelemekte ve yo-  
rumlarda bulunmaktadır.

Rizevî, Pehlevânî'nin "Kulun fiili ya Eş'arî'nin kabul ettiği gibi, kulun  
kudretinin tesiri olmaksızın olur." şeklindeki ifadesi üzerinde durup, şöyle  
yorumlamaktadır: "Kullara ait ihtiyârî fiiller yalnızca Allah'ın kudretiyledir.

26 Rizevî, *Hâşîye 'alâ risâleti'l-İhtimâlâtü'l-Vâkı'a fî Ef'âli'l-'ibâd*. (Mehmed Asım Bey, 710),  
171<sup>b</sup>; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/84.

27 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallin*, thk. Hel-  
mut Ritter (Wiesbaden: Franz Stein, 1400/1980), 87.

28 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*'de Mürcie mezhebinin "Küfürle birlikte bir tâatin ve  
imânla beraber ise bir günahın zarar vermeyeceğini" kabul ettiklerini nakleder. Bk.  
Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/38.

29 Rizevî, *Hâşîye 'alâ risâleti'l-İhtimâlâtü'l-Vâkı'a fî Ef'âli'l-'ibâd*. (Mehmed Asım Bey, 710),  
172<sup>a</sup>.

Kullara ait kudretin fiillerde bir tesiri yoktur. Bilakis Allah, eğer ortada bir engel yoksa kulda kudret ve tercih yaratması hususunda sünnetini/*âdetini* sürdürmüş olur yahut kulun fiili, kendi kudretine yakın şekilde var olur ve böylece kulun fiili, var kılma (ibdâ') ve ortaya çıkarma (ihdas) şeklinde Allah'ın yaratması ve kulun kesb etmesi olur." Şu sebeple ki Eş'arî'ye göre insana ait ihtiyârî fiiller de tıpkı diğer şeyler gibi yokluktan (adem) varlığa gelmektedir. Yokluktan varlığa çıkarma özel bir eylem olup haddi zatında yalnızca Allah'a mahsus bir şeydir. Dolayısıyla bunda bir iştirak mümkün değildir.<sup>30</sup> Bu kabulün bir sonucu olarak, Eş'arî'ye göre fiil için gerekli olan kudret ve tercih de (ihtiyâr/irade) yokluktan var kılındıklarından Allah'ın yaratmasına bağlıdır. İşte tam olarak fiili özel kılan bu irade ve kudretin de Allah tarafından yaratılması Eş'arîliğin fiiller konusunda çıkmazlarından olagelmıştır.<sup>31</sup> Ancak Eş'arîler bu çıkmazı aşma gayesiyle her ne kadar fiilin kendisi ve fiile tesir eden iradenin yakın şekilde yaratıldığını benimsemiş olsalar da ihtiyârî fiilin Allah tarafından yaratılan iradeye bağlı şekilde gerçekleştiğini kabul etmişlerdir. Böylelikle insan Allah'ın kendisinde yarattığı irade ile kendi kısaca tanıtmaya fiilini özgürce dileyebilmektedir. İşte tam olarak Eş'arîler buna kesb demektedirler.<sup>32</sup> Bu ise aslında "Fiili yapma anında kendisinde yaratılmış bir dileme gücü ile insan, kendi fiilinin yaratılmasını irade eder."<sup>33</sup> anlamına gelmektedir.

Rizevî'ye göre, Pehlevânî'nin "Mu'tezile'nin tamamı" demeyip, "Mu'tezile'nin çoğunluğunun benimsediği üzere" demesinin nedeni, Mu'tezile'den bazı kimselerin, aynen filozoflar gibi kullara ait fiillerin, zorunluluk ve fiilin meydana gelişinin geri kalmanın imkânsızlığı yoluyla meydana geldiğini söylemeleridir. Ancak Mu'tezilî kelamcılardan bu görüşü kimin savunduğuna dair bir kaynak ve bilgi henüz bulunmamaktadır. Rizevî, Pehlevânî'ye ait "Kulların fiilleri, filozofların ileri sürdüğü gibi zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla olur." ibaresinin zahirinden anlaşılan şey, "Filozoflara göre kulların fiillerinin, Allah'ın bir dahli olmaksızın zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla yalnızca kulun kudretinin tesiriyle" gerçekleştiğidir. Rizevî, bunun doğru olmadığını çünkü filozoflara göre kulların

30 Hasan Mahmûd eş-Şâfiî, *Kelâm'a Giriş*, çev. Süleyman Akkuş (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 144.

31 Buna ilişkin bir genel değerlendirme için bk. Hatice K. Arpağuş, "Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları", ed. Fuat Aydın - Metin Aydın - Muhammed Yetim (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 243-262; Hatice K. Arpağuş, "Mâtürîdilik ve İrade-i Cüz'îyye Meselesi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik*, ed. Cengiz Çuhadar-Mustafa Aykaç-Yusuf Koçak (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 41-48.

32 Çağfer Karadaş, "İnsan Fiilleri", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 407; Şerafeddin Gölcük, *Bâkullânî ve İnsan Fiilleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 142.

33 Karadaş, "İnsan Fiilleri", 407.

fiilleri, Allah'ın kulda yarattığı kudretle zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla gerçekleştiğini kabul ettiklerini söylemektedir. Söz konusu fiillerin meydana gelmesi, şartların meydana gelişi ve engellerin ortadan kaldırılmasıyla eş zamanlı tahakkuk eder. Rizevî, en doğru ibarenin "Kulların fiilleri, Allah'ın kulda yarattığı kudretle zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla olur." şeklinde olması gerektiğini düşünür.<sup>34</sup> Müellif Rizevî, Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin "Kulun fiili iki kudretin toplamı sonucu olur. Biri Allah'ın kudreti diğeri ise kulun kudretidir." şeklindeki ifadesinin bir sorun teşkil etmediğini ve Allah'ın kudretinin kendinde müstağnî ve yetkin olmasıyla da çelişmediğini söylemektedir.<sup>35</sup> Dâvûd-i Karsî ise İsferâyînî'ye ait bu görüşün zahirine birçok itirazın yöneltildiğini söylemektedir: Bunlardan biri, fiile tesir konusunda Allah'la birlikte kulun da ortaklığı söz konusu olmasıdır. İkincisi, muayyen tek bir malûl üzerinde iki illetin birlikte etkili olmasıdır. Ancak Karsî, tek malûlde iki illetin birlikteliği "Söz konusu bu iki illet nakıs illetlerdir." denildiğinde geçerli olabileceğini kaydeder.<sup>36</sup> Rizevî, Pehlevânî'nin bu "Hanefî topluluğu, kulun kudretinin kulun kendi fiilinde müessir olmağı aksine müessirin yalnızca Allah'ın kudreti olduğu hususunda Eş'arî'yle uyuşmaktadır." ifadesindeki "Hanefîler" kavramının burada kullanımının doğru olmadığı kanaatindedir. Çünkü ona göre doğru olan kullanım, müellifin, "Mâtürîdîler" demesiydi. Çünkü Hanefîlik, Şâfîliğin mukabiliyken Mâtürîdîlik ise Eş'arîliğin mukabilidir. Metinde zikredilense Eş'arîlerdi. Bundan dolayı Eş'arîliğin karşılığının Mâtürîdîlik olması gerektiğini savunur.

Rizevî burada Pehlevânî'nin şu "Hayâlî'nin sözünden anlaşılın ikinci ihtimaldir" sözünü destekler nitelikte bir alıntı yaparak, Devvânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* ta'likâtlarda bazı haşiye yazarlarına ait yorumların da bu ikinci ihtimale işaret ettiklerini söyler. Bu yorumda Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî ile Mâtürîdî mezhebi arasındaki fark bilinmekle beraber ancak şayet bu iki müessirden biriyle "zorunluluk" -Yaratıcıda olduğu gibi- diğeriyle de -kulda olduğu gibi- "kesb" kastetmiş olması durumunda bu yönüyle söz konusu iki görüş arasında bir fark olması mümkün değildir. Her ne kadar başka bir açıdan bakıldığında bu ikisinin arasında bir fark görülmesi mümkün olsa dahi böyledir.

Rizevî, Pehlevânî'ye ait "Zorunluluğu ve gerekliliği Eş'arîlere lazım gelip Mâtürîdîlere zorunluluğu gerekmeyen şeyin sırrı açığa çıktı." şeklindeki

34 Hasan el-Emîr Dağıştânî, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 5664), 4<sup>a</sup>.

35 Murat Karacan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risalesi: Tercüme ve Tahlil", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir, Veysel Kaya, Kadir Gömbeyaz, U. Murat Kılavuz (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 250.

36 Karsî, *Risâle fi'l-ihyârâti'l-cüz'iyeye ve'l-idrâkâti'l-kalbiyye* (Çelebi Abdullah, 387), 3<sup>a</sup>.

bu ifadeyi irade-i cüz'iyenin yaratılmamışlığını kabul etmelerinden dolayı Mâtürîdîlerin cebre düşmediklerini ancak Eş'arîye'nin irade-i cüz'iyenin yaratılmışlığını kabul etmelerinden dolayı kendileri hakkında cebr-i mütevasıt gerektiği şeklinde yorumlamaktadır. Müellif buradan hareketle insan fiilleri konusunda bu iki mezhep arasında fark olduğunu göstermeye girişir.

Rizevî, Eş'arî'ye göre kulun fiili, Allah'ın kudretiyle meydana gelir ve yine Eş'arî'ye göre tercihin (ihtiyâr) ise sadece bir şevk/istek konumunda olduğunu zikreder. Zaten bundan dolayıdır ki Eş'arî, bizlerin fiilimiz konusunda tercih edici (muhtâr) olduğumuzu fakat tercihimiz hususunda ise mecbur olduğumuzu söylemiştir. Rizevî, Mâtürîdî'ye göre kulun fiili sadece Allah'ın kudretiyle olur. Tercih (ihtiyâr) ise failin kendisiyle eşit iki taraftan birini tercih ettiği ve varlıkları oldukları hal üzere tahsis eden sıfat olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu tercih sıfatı yaratılmış değildir. Çünkü bu tercih sıfatı, kulun fiilidir ve kulun fiili Allah'ın mahlûku değildir. Kula nispetle, irade-i cüz'iyeye de yaratılmış değildir. Rizevî, Pehlevânî'ye ait "Birgivî'nin açıklamasındaki tartışma konusu, gerçeğe uygun düşünümle ortadan kaldırılması mümkündür." ifadesindeki sorunun ortadan kaldırılmasına ilişkin kapalılığı çözümlenmeye çalışır. Rizevî, bu sorunun ancak "Birgivî'nin kastının, mutlak tercihlerin değil mukayyet tercihlerin dış dünyada var olmadığıdır" denmesi suretiyle ortadan kaldırılmasının mümkün olduğunu ifade eder.<sup>37</sup> Rizevî bu açıklamalardan sonra Eş'arîlik, Mâtürîdîlik, Hanefîlik ve Şafîîliğin kullanım ve kapsamı üzerinde durmaktadır. Rizevî, İmâm Ebû Hanîfe ve fıkıh hususunda kendisine tabi olanların, inanç hususunda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin mezhebini, akaidini benimsediğini söyler. Ayrıca Mâtürîdî'nin akaid ve mezhebi ise Ebû Hanîfe'nin mezhebinden ve akaidinden farklı değildir. Mâtürîdî mezhebinin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilmesinin sebebi, İmam Mâtürîdî'nin mezhebi açığa çıkarması ve inançlar hususunda Ebû Hanîfe'nin mezhebini icra etmesinden dolayıdır. Bu sebepten dolayı bizim amel ve inanç konusundaki mezhebimiz, Ebû Hanîfe'nin mezhebi olmaktadır. Birgivî'nin inanç konusundaki mezhebi Mâtürîdî'ye nispet etmesinin sebebi de zikredilen bu nedenden dolayıdır. Aksi durumda Mâtürîdî'nin inancının, Ebû Hanîfe'nin inancı gibi olmadığı vehmedilirdi. O, bunun aksinin doğru olmadığını ifade eder. Şayet bu durumda biz, "Amel konusunda mezhebimiz Ebû Hanîfe'nin mezhebidir ve inanç konusunda ise mezhebimiz Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tır." dediğimizde Ebû Hanîfe'nin Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde olmadığı vehmedilir. Dolayısıyla bizim amel ve inanç hususunda mezhebimiz Ebû Hanîfe'nin mezhebi olmaktadır. Aynı durum Şâfiî mezhebi ve akaidi hakkında da geçerlidir.

37 Rizevî, *Hâşiye 'alâ risâleti'l-ihimâlâti'l-vâki'a fi ef'âli'l-'ibâd*. (Mehmed Asım Bey, 710), 73<sup>a</sup>.



## Sonuç Yerine

Osmanlı düşüncesinde büyük bir ilgiye mazhar olan irade-i cüz'iyeye, kaza-kader ve efâl-i 'ibâd konusu hakkında büyük bir yazım geleneği ve literatürü oluşmuştur. Bunların büyük bir kısmı hala yazma halinde olup tahkik ve incelenmeyi beklemektedir. Çalışmamızda biri muhtasar nitelikte olan diğeriye buna haşiyeye olarak kaleme alınan birbiriyle ilişkili, yazma iki risale incelemeye alınmıştır. İlk risalede insan fiilleri konusundaki yaklaşımlar, detay ve tartışmalara girmeksizin özet şekilde serimlenmiştir.

Bu yaklaşımların zikredilmesinden sonra müellif, Mâtürîdîler demek yerine Hanefîler demeyi tercih ederek bunlara ait görüşün söz konusu altı görüşten hangisine dahil edileceği tartışması üzerinde durmaktadır. Hanefîler'in, kulun kudretinin kulun kendi fiilinde müessir olmadığı aksine müessirin yalnızca Allah'ın kudreti olduğu hususunda Eş'arî'yle örtüştüğünü ve ayrıca Hanefîler'in, kesb ve tercihin anlamı hususunda ise Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle örtüştüklerine dikkat çekerek söz konusu bu üç yaklaşımı birbirine yakınlaştırmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle risale, dikkat çekmektedir. Ayrıca risalede Allah'ın her şeyi yaratmasıyla insanın özgürlüğü arasındaki ikilem de insana ait irade ve kudretin varlığı üzerinden çözülemeye çalışılmaktadır. Pehlevânî burada irade ve ihtiyârın yaratılmadığını ortaya koyarak insanın fiillerinde özgür olduğu tezini savunmaktadır. Pehlevânî'nin bu söz konusu muhtasar risalesine yapılan haşiyede ise Rizevî, Pehlevânî'nin muhtasar risalesinde insan fiilleri hakkında zikrettiği mezhepleri detaylandırmış ve bazı eklentiler yapmıştır. Rizevî bu haşiyesinde Pehlevânî'ye ait bazı tespit, yorum ve önermeleri tasvip ederken diğer bir kısmını da eleştirerek revize etmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Rizevî'nin Pehlevânî'ye ait fikirleri taklit denilemeyecek bir üslup ve yöntemle analiz etmeyi başardığı söylenebilir.

## KAYNAKÇA

Ahmed el-Hâdimî, Ebû Nu'aym. *Risale fî ef'ali'l-'ibâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk, 26a-26b.

Ammâra, Muhammed. *Resâilu'l-adl ve't-tevhîd*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru's-şurûk, 2. Basım, 1408/1988.

Arpaguş, Hatice K. "Mâtürîdilik ve İrade-i Cüz'iyeye Meselesi". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik*. ed. Cengiz Çuhadar-Mustafa Aykaç-Yusuf Koçak. 1/41-48. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.

Arpaguş, Hatice K. "Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları". ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim. 243-262. İstanbul: Mahya

- Yayınçılık, 1. Basım, 2019.
- Bâkıllânî, Ebû Bekir. *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. Beyrût: Müessesetu'l-kutubi's-sekâfe, 1. Basım, 1407/1987.
- Dağıstânî, Hasan el-Emîr. *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 5664, 2<sup>a</sup>-8<sup>a</sup>.
- Devvânî, Celâluddin. "Halku'l-'amâl". *er-Resâilu'l-Muhtâra*. thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî. 63-76. Isfehân: Kütüphâne-i Umûmî-yi İmâm Emîru'l-Mu'minîn Alî, 1. Basım, 1405/1984.
- Divriğî, İzzet Ahmed b. Hüseyin. *Şerhu risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye*. İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 1287, 36<sup>b</sup>-484<sup>a</sup>.
- Ebû Nuaym Isfehânî, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetu'l-evliyâ*. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 4. Basım, 1405/1984.
- Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Umde*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâîl. Kâhire: el-Mektetu'l-Ezheriyye li't-türâs, 1. Basım, 2012/1432.
- Erdemci, Cemaletdin. "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları". *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 9/44 (2006), 198-223.
- Erel, Sami Turan. "Tahkîku "el-Kevkebü's-Sârî fi Hakîkati'l-Cüz'i'l-İhtiyârî" li-Abdülğânî İsmâîl en-Nâblusî". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2015), 135-174.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafî'l-Musallin*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Stein, 3. Basım, 1400/1980.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bâkıllânî ve İnsan Filleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129.
- Gümülçinevî, Muhammed b. Ahmed. *Risâle fi'l-İrâdeti'l-Cüz'iyye ve ef'âli'l-'bâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3570, 20<sup>a</sup>-33<sup>b</sup>.
- Gündoğdu, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 205-218.
- Hayâtî Elbistânî, Ahmed b. Ahmed. *Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'iyye*. Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi, 665/1, 1<sup>b</sup>-2<sup>a</sup>.
- İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan. *Mücerredü Makâlâtü'l-Eşarî'*. thk. Ahmed

- Abdurrahîm es-Sâyih. Kâhire: Mektebetu's-sekâfeti'd-diniyye, 1. Basım, 1425/2005.
- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrût: Franz Stein, 1. Basım, 1380/1961.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselelerine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Karacan, Murat. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risalesi: Tercüme ve Tahlil". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. ed. Osman Demir, Veysel Kaya, Kadir Gömbeyaz, U. Murat Kılavuz. 239-265. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.
- Karadaş, Çağfer. "İnsan Fiilleri". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-418. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâle fi'l-ihyârâti'l-cüz'îyye ve'l-idrâkâti'l-kalbiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 387, 123<sup>a</sup>-134<sup>b</sup>.
- Maksûd b. Şâh, Velî ed-Dulhayrî. *Risâletü İhtiyârî'l-Cuz'îyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, 672, 42<sup>a</sup>-48<sup>a</sup>.
- Mollâ Sadrâ, Sadruddin. "Halku'l-'amâl". *Mecmûatu'r-Resâil el-Felsefiyye*. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1422/2001.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşiratu'l-edille fî Usûlu'd-dîn*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Özdiñç, Rıdvan. *Akl İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Özdiñç, Rıdvan. "Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi XIV/27* (ts.), 185-202.
- Öztürk, Resul. *Cebri Düşüncenin Yaygınlaşmasında Siyasi İktidarın Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Pehlevânî, Musa Efendi et-Tokâdî. *el-İhtimâlâtü'l-Vâkıa fî Ef'âli'l-'İbâd*. Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28, 170<sup>b</sup>-171<sup>a</sup>.
- Rizevî, Muhammed b. Hasan. *Hâşiye 'alâ risâleti'l-İhtimâlâtü'l-Vâkıa fî Ef'âli'l-'İbâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710, 73<sup>b</sup>-75<sup>a</sup>.
- Rizevî, Muhammed b. Hasan. *Hâşiye alâ Risâleti'l-Kiyâs li-Mûsâ et-Tokâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710, 70<sup>a</sup>-72<sup>b</sup>.
- Sâdık Kayseri. *Risâle fî ef'âli'l-'İbâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kü-

- tüphanesi, Elmalı Halk, 2824, 47<sup>b</sup>-48<sup>a</sup>.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh Şerhu't-Tenkîh*. thk. M. Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrût: Şeriketü Dâri'l-Erkam, 1. Basım, 1419/1998.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *Şerhu ta'dîli'l-ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla, 1333, 95<sup>a</sup>-201<sup>b</sup>.
- Soysal, Mehmet Fatih. "Abdürrahim Fedâî Efendi'nin İrâde-i Cüz'iyeye Risâlesi: Tahlîl, Tercüme ve Tahkîk". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 133-163.
- Soysal, Mehmet Fatih. "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defîniyye fî Hakki'l-İrâdetü'l-Cüz'iyeye Adlı Eserinin Neşri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 31-68.
- eş-Şâfiî, Hasan Mahmûd. *Kelâm'a Giriş*. çev. Süleyman Akkuş. İstanbul: Değişim Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Şehristânî, Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1404/1983.
- Taşçı, Özcan. *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2009.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Akâid*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 11. Basım, 1308/1987.
- Ünverdi, Veysi. "Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Eleştirisi: Kâdî Abdülcebbâr Örneği". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Ayğan. 2/121-128. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Ünverdi, Veysi. "İslâm Kelâmında Kesb Doktrini". *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*. ed. Bülent Cercis Tanrıtanır - Amenah Manafidizaji. 505-517. Mardin: İksad Yayınları, 2018.
- Yeprem, M. Saim. *İrade Hürriyeti*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2016.

## Nüshalar Hakkında

## Müelliflerin Hayatı Hakkında

Çalışmaya konu olan iki risalenin müellifleri olan Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî el-Tokâdî (ö. 1133/1721) ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin (ö. ??) hayatı hakkında araştırmamıza rağmen ne yazık ki bir bilgiye erişemedik. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah koleksiyonunda 201/1 numaralı kayıta bulunan ve Pehlevânî'ye ait *Risâletü'l-ih-*

*timâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-'ibâd* adlı bu nüshasının 1<sup>b</sup> giriş varlığında "Bu risale, önceden Tokat beldesinin müderris olan ve hali hazırda Eyyüb el-Ensarî'de müderris olan Mûsâ Efendi el-Pehlevânî'nin risalesidir." şeklindeki ibareden onun önce Tokat'ta bilahare İstanbul'da müderrislik yaptığı söylenebilir.

### Risaleye Ait Nüshaların Tanıtılması

Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî el-Tokâdî'nin (ö. 1133/1721) tahkikimize konu olan *Risâletü'l-İhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-'ibâd* adlı risalesinin, Türkiye'nin farklı kütüphanelerinden tespit edebildiğimiz 14 farklı yazma nüshası bulunmaktadır. İSAM Tahkikli Neşir Esaslarına (İTNES) göre seçtiğimiz üç nüshayı tahkikimizin mukabelesinde kullandık. İhtiyaç halinde üç ana nüshanın dışındaki diğer nüshalara da müracaat edip buna neşrin dipnotlarında işaret ettik.

### Risalenin Müellife Aidiyeti

Risalenin iç tevsik yolu ile doğrulanması mümkün değildir. Çünkü müellif, risalede ismini zikretmemiştir. Ancak risalenin nüshalarının çoğunda nâsihler, eserin Mûsâ Efendi el-Pehlevânî b. Abdullah et-Tokâdî'ye ait olduğunu kaydetmişlerdir. Kataloglarda da bu şekilde kaydedilmiştir. Risalenin *Risâletü'l-İhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-'ibâd* şeklinde ifade edilmesi bizzat müellif tarafından bir isimlendirme olmayıp, müstensih ve nâsihlerin inisiyatifleri sonucu ağırlık kazanmıştır. Nitekim nâsihlerin, bu risaleyi gerek zahriyye gerekse ferâğ kayıtlarında genellikle bu şekilde isimlendirdikleri görülmektedir. Bunun sebebi ise risalenin mukaddimesindeki bu "Enne ihtimâlâtü'l-İhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-'ibâd sittetün" cümleden kaynaklanmaktadır. Risale bazen *İrade-i cüz'iyeye, Risâle fî ef'âli'l-'ibâd, Risâle fî'l-İhtimâlât fî ef'âli'l-'ibâd* şeklinde de kaydedilmiştir.

### Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 1141.

Bu nüsha, neşrimizde (Ⲁ) harfi ile gösterilmiştir. Nüsha, sırtına Kahverengi meşin cilt çekilmiş bir mecmua içerisinde olup, 170<sup>a</sup>-171<sup>a</sup> varakları arasında yer almaktadır. Ta'lik kırması ile yazılmış olan nüsha kolayca okunabilmektedir. Varaklarda 20 satır bulunmaktadır. Nüsha, cetvelsiz ve tezhipsizdir. Varak sonları da çobansızdır. Risale, nâsih Mehmed b. Hasan tarafından hicri 1160 yılında Kûh-i Tekfûr [Tekirdağ]'da istinsah edilmiştir. Risale nâsihinin ve istinsah tarihinin bilinmesi ve de diğer nüshalara nispeten hata payının az olması gibi sebeplerle nüshayı tahkikin mukabelesinde kullandık.

### Süleymaniye, Mehmed Asım Bey, nr. 710.

Nüsha, neşirde (Ⲁ) harfi ile belirtilmiştir. Nüsha, iyi bir şekilde korunmuş bir mecmua içerisinde olup 73<sup>a</sup>-73<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır.

Varaklarda 23 satır bulunmaktadır. Nüsha, tezhipsiz ve cetvelsiz olup varak sonları çobanlıdır. Nesih hattı ile okunalı bir şekilde istinsah edilmiştir. Nüshanın kim tarafından ve ne zaman istinsah edildiği hakkında herhangi bir malumat yoktur. Nüşhada ferâğ kaydı yoktur. Nüşhanın hâmişinde metnin anlaşılmasında katkı sağlayan birçok minhüvât bulunmaktadır. Nüşhanın hata payının az olması bu nüshayı tahkikimizin mukabelesinde kullanmamızın ana nedenlerinden olmuştur. Bu risaleye ait nüsha ve bu risale üzerinde yazılan haşiyeye ait nüsha birlikte istinsah edilmiş ve yazı sitili uyuşmaktadır. Muhtemelen aynı nâsîh tarafından yazılan nüsha Şevvâl ayında hicri 1157 tarihinde istinsah edilmiştir.

Bu nüsha hususunda belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise söz konusu bu nüsha, katalogda Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'ye ait olduğu belirtilmiştir. Aynı mecmuada Pehlevânî'ye ait olan "*el-Risâletu'l-kıyâsiyye*"ye<sup>38</sup> haşiyeye yazan Rizevî yine Pehlevânî'ye ait "*İhtimâlâtü'l-vâki'a fî ef'âli'l-'ibâd*" adlı bu risaleye de haşiyeye yazmıştır. Ancak kayıtlarda Pehlevânî'ye ait risale ile Rizevî'ye ait haşiyeye hatalı şekilde sadece Rizevî'ye nispet edilmiştir. Pehlevânî'ye ait risale 73<sup>a</sup>-73<sup>b</sup> varakları arasında bulunuyorken Rizevî'nin bu risale hakkında haşiyesi ise 73<sup>b</sup>-75<sup>a</sup> varakları arasındadır. Yapılmış olan bazı literatür çalışmalarında da Pehlevânî'ye ait söz konusu bu risale yanlış şekilde Rizevî'ye nispet edilmiştir.<sup>39</sup>

### **Konya İl Halk Kütüphanesi, nr. 1076/49.**

Nüsha, neşirde (ق) harfi ile belirtilmiştir. Nüsha, mecmua içerisinde olup 159<sup>a</sup>-160<sup>a</sup> varaklar arasında yer almaktadır. Varaklarda 23 satır bulunmaktadır. Nüsha tezhipsiz ve cetvelsiz olup varak sonları çobansızdır. Farklı bir hatla özensiz bir şekilde istinsah edilmiştir. Risalenin hâmişinde birçok minhüvât bulunmaktadır. Satır aralarında da birçok tashih mevcuttur. Risalede ferâğ kaydı bulunmaktadır. Ferâğ kaydında risalenin Tokatlı Mûsâ Pehlevânî'ye ait olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde risalenin 1161 yılında Hasan b. Karatepelî el-Aydinî tarafından Amed'de (Diyarbakır) istinsah edildiği belirtilmektedir. Bu özelliklerinin yanı sıra hata oranının düşük olması dolayısıyla nüsha tahkikte kullanılmıştır.

### **Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 998.**

Bu nüsha, mecmua içerisinde olup 168<sup>a</sup>-169<sup>a</sup> varakları arasında yer almaktadır. Risale, 168<sup>a</sup> varağının ortasından başlıksız bir şekilde başlamaktadır. Nesih hattı ile istinsah edilen risalenin her varağında 23 satır bulunmak-

38 Muhammed b. Hasan Rizevî, *Hâsiye 'alâ Risâleti'l-Kıyâs li-Mûsâ et-Tokâdî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710).

39 Rıdvan Özdiç, "Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/27 (ts.), 195.

tadır. Varaklar tezhipsiz ve cetvelsiz olup varak sonları çobanlıdır. Risalenin ferâğ kaydında müellifin Mûsâ Pehlevânî olduğu belirtilmiş ancak nesih ve nüshanın istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

### **Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 1502.**

Mecmua içerisinde bulunan risale 99<sup>b</sup>-100<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır. Her bir varak 16 satırdan müteşekkildir. Risale, 99<sup>a</sup> varaktaki zahriyesinde Mûsâ Pehlevânî'ye övgü dolu bir methiye ve dua ile başlamaktadır. Nesih hattı ile yazılan risale iyi bir şekilde korunmuş ve herhangi bir zarar görmemiştir. Risalenin hamişlerinde herhangi bir tashih ve minhüvât bulunmamaktadır. Risalede ferâğ kaydı bulunmamaktadır. Risalenin nâsihi ve istinsah tarihi hakkında malumat bulunmamaktadır.

### **Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, nr. 664/5.**

Risalenin bu nüshası, mecmua içerisinde yer alıp 75<sup>b</sup>-76<sup>a</sup> varakları arasındadır. Ta'lik hattı ile yazılan nüshanın her bir varağında 20 satır bulunmaktadır. Nüshada risalenin müellife aidiyeti hakkında herhangi bir bilgi olmadığından dolayı katalogda müellifi meçhul şekilde kaydedilmiştir. Nüsha temin edilip içeriğine incelendiğinde bu nüshanın da tahkike konu risalenin içeriğiyle aynı olduğu tespit edilmiştir. İleride tanıtacağımız üzere bu mecmuada yer alan bu risaleden sonraki risale de aynı şekilde Rizevî'nin buna yazdığı haşiyedir.

### **Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 201/1.**

Mecmua içerisinde yer alan risale 1<sup>a</sup>-2<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır. Ta'lik hattı ile yazılmış. Varaklar cetvelsiz, tezhipsiz ve çobansızdır. Risalenin üst hamişinde risalenin "Önceden Tokat beldesinin müderrisi hali hazırda da Eyyüb Ensarî'de müderris Mûsâ Efendi el-Pehlevanî'nin risalesi" ibaresi yer almaktadır. Bu ibare ile risalenin müellifimize aidiyeti kesinleşmektedir. Risalenin hâmişinde birçok minhüvât bulunmaktadır. Nüshada bazı satırlar nemden dolayı dezenformasyona uğramış bu da bazı yerlerde okumayı zorlaştırmaktadır.

### **Konya Karatay, Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 7113/10.**

Mecmua içerisinde yer alan risale 114<sup>b</sup>-115<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır. Nüsha zahriyesinde yer alan "*Risâle fî ef'âli'l-'ibâd*" başlığıyla kaydedilmiştir. Nesih hattı ile yazılan risalenin her bir varağında 20 satır bulunmaktadır. Varaklar cetvelsiz, tezhipsiz ve çobansızdır. Nüsha varaklarında herhangi bir tashih ve minhüvât bulunmamaktadır. Nüshanın nâsihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir.

**Konya, İl Halk Kütüphanesi, nr.4231.**

Risale mecmua içerisinde 188<sup>a</sup>-188<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır. Mecmûa, nemden dolayı zarar görmüş, bu nem bazı yerlerde mürekkebin dağılmasına neden olmuştur. Ta'lik hattı ile yazılan nüshanın her bir varağında 20 satır bulunmaktadır.

**Konya Karatay, Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 77173/13.**

Risale mecmua içerisinde 58<sup>a</sup>-58<sup>b</sup> varakları arasında yer almaktadır. Nüsha nesih hattıyla yazılmış ve her bir satırda 24 satır mevcuttur. Nâsîh ve istinsah kaydı mevcut değildir. Nüsha hâmişlerinde minhüvâtlar vardır.

**Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 801/18.**

Mecmua içerisinde 208<sup>a</sup>-208<sup>b</sup> varakları arasında yer alan risale, ta'lik hattı ile sıkışık bir şekilde yazılmıştır. Nemden dolayı dezenformasyona uğramıştır. Nüsha hamışinde sadece iki tane minhüvât bulunmaktadır. Bunun dışında herhangi bir tashih ve açıklama yoktur. Nüshada ferâğ kaydı bulunmamaktadır. Risalenin nâsîh ve istinsah tarihi hakkında da herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

**Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 771/11.**

Mecmua içerisinde 22<sup>a</sup> varağında yer alan risale nesih hattı ile istinsah edilmiştir. Nüsha cetvelsiz ve tehzipsizdir. Satır aralarında tashihler yapılmıştır. Nüsha iyi bir şekilde muhafaza edilmediğinden olacak ki çok zarar görmüş ve bazı yerleri okunamayacak derecede mürekkebi silinmiştir. Nüshanın ferâğ kaydında "Üstad, müdakkik Mûsâ Efendi el-Pehlevânî'ye ait ef'âl-i 'ibâd hakkındaki bu kıymetli risale tamama ermiştir." ifadesi yer almaktadır. Nüshanın nâsihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir.

**Milli Kütüphane, Afyon Gedik Paşa İl Halk, nr. 03 Gedik 17732/5.**

Mecmua içerisinde yer alan risale, 45<sup>a</sup> varağında bulunmaktadır. 30 satırdan müteşekkil risale Ta'lik hattı ile istinsah edilmiştir. Herhangi bir zarar görmemiş olan nüsha cetvelsiz ve tezhipsizdir. Risalede ferâğ kaydı bulunmamaktadır. Kütüphane kayıtlarında nâsîhin ismi Hasan b. Mehmed olarak geçmektedir. Nüshanın istinsah tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

**Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 1444/13.**

Sırtı tamir görmüş kahverengi deri cilt ile kaplı olan mecmua içerisinde yer alan risale, 106<sup>b</sup>-107<sup>b</sup> varakları arasındadır. Nüsha cetvelsiz ve tezhip-



sizdir. Varak sonları çobanlıdır. Varaklarında 21 satır bulunan risalenin, hâmişinde herhangi bir açıklama ve tashih yoktur. Risale nesih hattı ile istinsah edilmiştir. Risalenin ferâğ kaydında risalenin Mûsâ Efendi el-Pehlevânî'ye ait olduğu belirtilmiştir. Nüshanın müstensihî bilinmemekle birlikte istinsah tarihi h. 1170 olarak belirtilmiştir.

### **Haşiyenin Tahkikinde Kullanılan Risalelerin Tanıtılması**

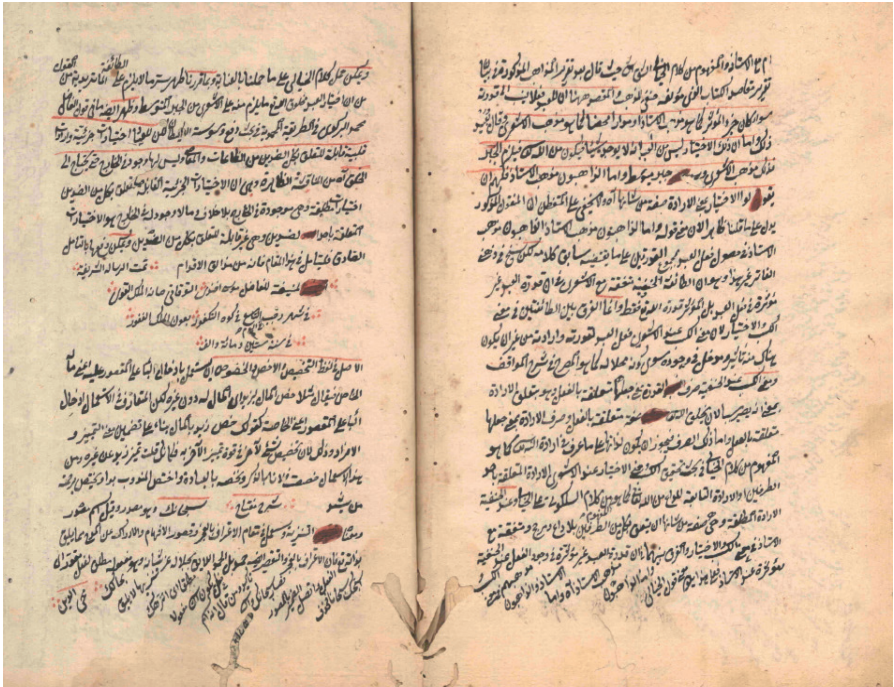
Rizevî'nin bu risalesine ait iki nüshaya erişebildik. Bu iki nüshayı da mukabelede kullandık.

#### **Süleymaniye, Mehmed Asım Bey, nr. 710.**

Nüsha, iyi bir şekilde korunmuş bir mecmua içerisinde olup 73<sup>b</sup>-75<sup>a</sup> varaklar arasında yer almaktadır. Varaklarda 23 satır bulunmaktadır. Nüsha, tezhipsiz ve cetvelsiz olup varak sonları çobanlıdır. Nesih hattı ile okunaklı bir şekilde istinsah edilmiştir. Nüshanın kim tarafından ve nerede istinsah edildiği hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Nüshada ferâğ kaydı mevcut olup, nüshanın Şevvâl ayının hicri 1157 tarihinde istinsah edildiği belirtilmiştir. Nüsha hamişinde birçok minhüvât bulunmaktadır.

#### **Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, nr. 664/5.**

Risalenin bu nüshası mecmua içerisinde yer alıp 79<sup>b</sup>-81<sup>a</sup> varakları arasındadır. Ta'lik hattı ile yazılan nüshanın her bir varağında 24 satır bulunmaktadır. Nüshada risalenin müellife aidiyeti hakkında herhangi bir malumat olmadığından dolayı kütüphane kayıtlarında müellif meçhul olarak görünmektedir. Fakat müellife aidiyeti kesin olan Mehmet Asım Koleksiyonu nüshası ile yaptığımız karşılaştırma bu risalenin Rizevî'ye aidiyetini kesinleşmiştir. Hamişte herhangi bir tashih ve minhüvât mevcut değildir.



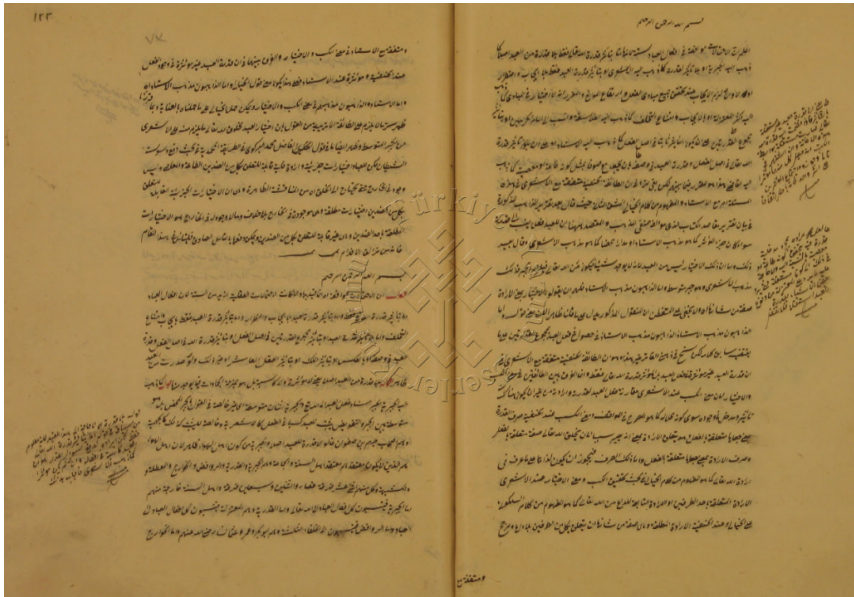
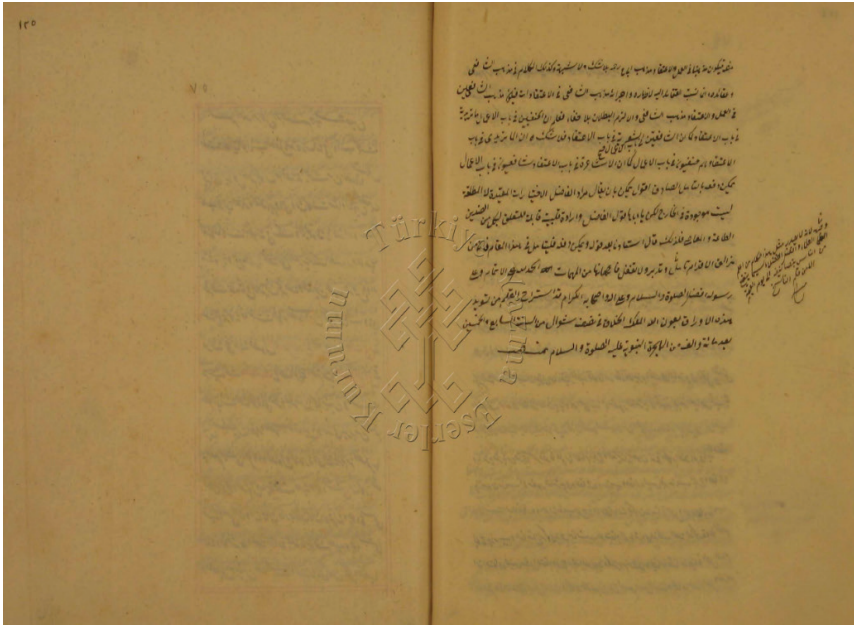
Adana İl Halk nüshası ilk ve son varak: Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 1141.



Konya İl Halk nüshası ilk ve son varak: Konya İl Halk Kütüphanesi, nr. 1076/49.



Kasidedicizade nüshası ilk ve son varak: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidedicizade, nr. 664/5.



Mehmet Asım Bey nüshası ilk ve son varak: Süleymaniye, Mehmed Asım Bey, nr. 71

## B. Tahkikli Metinler

## [رسالة الاحتمالات الواقعة في أفعال العباد]

/[170] بسم الله الرحمن الرحيم

اعلم أنّ الاحتمالات الواقعة في أفعال العباد سبباً؛ لأنّها [1] إمّا بتأثير قدرة الله تعالى فقط بلا قدرة من العبد أصلاً كما ذهب إليه الجبريّة، [2] أو بلا تأثير لقدرة كما ذهب إليه الأشعري، [3] أو بتأثير قدرة العبد فقط بلا إيجاب واضطرار أو لا<sup>40</sup> وإن لزم الإيجاب عند تحقّق جميع مبادئ الفعل وارتفاع الموانع، والمقرّر أنّه لا اختيار في المبادئ، كما ذهب إليه أكثر المعتزلة، [4] أو بالإيجاب وامتناع التخلف كما ذهب إليه الفلاسفة، ونُسب إلى إمام الحرمين، [5] أو بتأثير مجموع القدرتين<sup>41</sup> على أن يكون التأثير ثابتاً في أصل الفعل كما ذهب إليه الأستاذ، [6] أو على أن يكون تأثير قدرة الله تعالى في أصل الفعل، وتأثير<sup>42</sup> قدرة العبد في وصفه<sup>43</sup>، بأن يجعله موصوفاً بمثل كونه طاعاً أو معصياً كما ذهب إليه القاضي.<sup>44</sup>

هذا هو المقرّر فيما بينهم لكن بقي تردّد في أنّ الطائفة الحنفيّة متّفقة مع الأشعري<sup>45</sup> في هذه المسألة أم مع [171ظ] الأستاذ [أبي إسحاق الإسفرائيني]؟

والمفهوم من كلام الخياليّ الشقّ الثاني حيث قال بعد تقرير المذاهب المذكورة في بيان تقرير مقاصد الكتاب — الذي مؤلّفه حنفيّ المذهب —: «والمقصد ههنا أنّ للعبد فعلاً يُنسب إلى قدرته سواء كان جزء المؤثّر كما هو مذهب الأستاذ أو مداراً محضاً كما هو مذهب الأشعري».

وقال بعيد ذلك: «وأما أنّ ذلك الاختيار ليس من العبد؛ لأنّه لا يُوجد شيئاً فيكون من الله تعالى فيلزم الجبر فذلك مذهب الأشعريّ وهو جبر متوسّط، وأما الذاهبون مذهب الأستاذ فلهم أن يقولوا: الاختيار بمعنى الإرادة صفة من شأنها.» انتهى.<sup>46</sup>

ولا يخفى على المتفطن أنّ المنقول المذكور يدلّ على ما قلنا ظاهرًا؛ لأنّ معنى قوله: (وأما الذاهبون مذهب الأستاذ.<sup>47</sup>) في حصول فعل العبد مجموع القدرتين على ما يقتضيه سابق كلامه؛ لكن سدّح في ذهني القاصر<sup>48</sup> غير هذا، وهو أنّ الطائفة الحنفيّة متّفقة مع الأشعريّ في أنّ قدرة العبد غير مؤثّرة في فعل العبد؛ بل المؤثّر قدرة الله تعالى فقط، وإنّما الفرق بين الطائفتين في معنى الكسب والاختيار؛ لأنّ معنى

40 يعني بمعنى ابتداء.

41 وفي هامش م: يعني أنّ قدرة العبد غير مستقلّة بالتأثير فإذا انضمت إليه قدرة الله تعالى صارت مستقلّة بواسطة هذه الإعانة وإن اشتهر في الكتب أنّه جعل كلّ منهما مؤثّراً تاماً وجوّز اجتماع المؤثرين على أثر واحد فإنه باطل وفاقاً. «منه»

42 م ق — تأثير.

43 وفي هامش م: لعل مراده مجرد مدخليّة قدرة فيه بتحقّق كونه طاعاً أو معصياً بالنسبة إليه ولا حاجة في ذلك إلى كونها مستقلّة حتى يرد عليه ما يرد على المعتزلة من وقوع بعض الأشياء بقدرة العبد استقلالاً فلا تغفل. «منه»

44 أم — أبو بكر الباقلاني؛ ق — أبو بكر الباقلاني، صح هامش.

45 أ — مع الأشعريّ، صح هامش.

46 حاشية على شرح العقيدة النسفية للخيالي، 227/4.

47 أ م + الذاهبون مذهب الأستاذ.

48 أ م ق: الفاتر. والمثبت من نسخة مكتبة ديارباقر، والمثبت هو أبق وأنسب للمعنى والسياق.

الكسب عند الأشعري: مقارنة<sup>49</sup>؛ فعل العبد لقدرته و إرادته من غير أن يكون هناك منه تأثيرٌ ومدخلٌ في وجوده سوى كونه محلاً له، كما هو المُصرَّحُ في شرح المواقف.<sup>50</sup>

ومعنى الكسب عند الحنفيَّة: صرف القدرة بمعنى جعلها متعلِّقة بالفعل، وهو يتعلَّق بالإرادة بمعنى أنَّه يصير سبباً لأن يخلق الله تعالى صفة متعلِّقة بالفعل، وصرف الإرادة بمعنى جعلها متعلِّقة بالفعل.

وأما ذلك الصرف فيجوز أن يكون لهما — على ما عرف في إرادة الله تعالى — كما هو المفهوم من كلام الخيالي في بحث تحقيق الكسب ومعنى الاختيار عند الأشعري، الإرادة المتعلِّقة بأحد الطرفين أو الإرادة التابعة للداعي<sup>51</sup> من الله تعالى كما هو المفهوم<sup>52</sup> من كلام السالكوتي على الخيالي. وعند الحنفيَّة الإرادة المطلقة وهي صفة من شأنها أن تتعلَّق بكلِّ من الطرفين بلا داعٍ ومرحَّح.

ومتَّفقة<sup>53</sup> مع الأستاذ في معنى الكسب والاختيار، والفرق بينهما في أنَّ قدرة العبد غير مؤثِّرة في وجود الفعل عند الحنفيَّة، ومؤثِّرة عند الأستاذ؛ فعلى هذا يكون معنى قول الخيالي: (وأما الذاهبون مذهب الأستاذ.) انتهى. "وأما الأستاذ والذاهبون مذهبهم"<sup>54</sup> في معنى الكسب والاختيار. "55" [171و] ويمكن حمل كلام<sup>56</sup> الخيالي على ما حملناه<sup>57</sup> بالعناية.

وبما قرَّرنا ظهر سرٌّ ما لا يلزم على الطائفة الماتريديَّة من القول بأنَّ<sup>58</sup> اختيار العبد مخلوق الله<sup>59</sup> تعالى ما يلزم منه على الأشعري من الجبر المتوسِّط.

وظهر أيضاً ما في قول الفاضل محمد البركوي في الطريقة المحمدية في بحث دفع وسوسة الشيطان: «لكنَّ للعباد اختياراتٍ جزئيةً وإراداتٍ<sup>60</sup> قلبيةً قابلة للتعلُّق بكلِّ الضدِّين من الطاعات والمعاصي، وليس لها<sup>61</sup> وجود في الخارج حتَّى يحتاج إلى الخلق» انتهى.<sup>62</sup> من المناقشة الظاهرة: وهي أنَّ الاختيارات الجزئية القابلة للتعلُّق بكلِّ من الضدِّين اختيارات مطلقة، وهي موجودة في الخارج بلا خلاف، وما لا وجود له في الخارج هو الاختيارات المتعلِّقة<sup>63</sup> بأحد الضدِّين وهي غير قابلة للتعلُّق بكلِّ من الضدِّين، ويمكن دفعها بالتأمُّل الصادق، فليُتأمَّل في هذا المقام فإنَّه من مزالق الأقدام.

49 — مقارنة.

50 شرح المواقف لسيد الشريف الجرجاني، 4/٤٦١.

51 م: للداع.

52 أ — المفهوم، صح هامش.

53 وحمله «ومتَّفقة مع الأستاذ» معطوفة على «وهوأنَّ الطائفة الحنفيَّة متَّفقة مع الأشعري في أنَّ قدرة العبد».

54 أ م: مذهبهم.

55 أ — والاختيار.

56 م ق — كلام.

57 أ: حملتنا.

58 أ: من أن.

59 ق: لله.

60 م ق: إرادة.

61 م ق: من الضدِّين.

62 م — لها.

63 البريقة المحمودية في شرح الطريقة المحمدية محمد بن بير علي المعروف بركلي 372/2.

64 م: المطلقة.

[حاشية عليّ بن محمّد بن حسن الرزويّ على "الاحتمالات الواقعة في أفعال العباد" لموسى

أفندي بهلوانيّ بن عبد الله التوقيتيّ]

/[171 و] بسم الله الرحمن الرحيم

قول: (إنّ الاحتمالات الواقعة.) انتهى.

إنّما قيّد بها وإلاّ لكانت الاحتمالات العقليّة أزيدَ من الستّة؛ لأنّ أفعال العباد: [1] إمّا بتأثير قدرة الله تعالى فقط، [2] وإمّا بتأثير قدرة العبد بلا إيجاب واضطرار،<sup>65</sup> [3] وإمّا بتأثير قدرة العبد<sup>66</sup> فقط بإيجاب وامتناع التخلف، [4] وإمّا بلا تأثير لقدرة<sup>67</sup> العبد، [5] أو بتأثير مجموع القدرتين في أصل الفعل [6] أو بتأثير قدرة الله في أصل الفعل وقدرة العبد في وصفه [7] أو بالعكس [8] أو بتأثير الملك [9] أو بتأثير العقل العاشر أو غير ذلك ولو صدرت من العبد ظاهراً.

قوله:<sup>68</sup> (بلا قدرة<sup>69</sup> من العبد أصلاً.)

يعني لا مؤثرة ولا كاسية؛ بل هو بمنزلة الجمادات فيما يوجد منها.

قوله:<sup>70</sup> (كما ذهب إليه الجبريّة.) الجبر إسناد فعل العبد إلى الله تعالى. والجبريّة اثنان: [1] متوسط؛ أي غير خالصة في القول بالجبر الحض؛ بل هو متوسط بين الجبر والتفويض، يثبت للعبد كسباً في الفعل كالأشعريّة.

[2] وخالصة لا يثبت كذلك كالجهميّة وهم: أصحاب جهنم بن صفوان، قالوا: لا قدرة للعبد أصلاً.

والجبريّة من كون أهل الهواء؛ لأنّ أهل الهواء<sup>71</sup> هم الذين<sup>72</sup> لا يكون معتقدهم معتقدهم أهل السنّة والجماعة، وهم: الجبريّة والقدريّة، والروافض<sup>73</sup> والخوارج، والمعطلّة، والمشبّهة، وكلّ منهم اثني عشر فرقة فصاروا اثنين وسبعين فرقة، وأهل السنّة خارجة منهم.

[1] أمّا الجبريّة: فينسبون كلّ أفعال العباد إلى الله تعالى، [2] وأمّا القدريّة: وهم المعتزلة

ك: بإيجاب وأضطرار. 65

ك: قدرته. 66

ك: القدرة. 67

ك: قوله. 68

وفي هامش م ك: قوله: (بلا قدرة.) انتهى. لا حاجة إلى هذا القيد لأذنه معلوم من سياقه في قوله: (إنما بتأثير قدرة الله تعالى فقط.) لكنّ إيراد دفع سؤال مقدّر هو أنّ العبد كاسية في أفعاله وإن لم يكن مؤثراً كما ذهب الأشعريّ فأجاب بذلك. «منه»

ك — قوله. 70

ك — ظاهر لأنّ أهل الهواء 71

ك: الذي. 72

ك: والرافض. 73



فينسيون كلّ أفعال العباد إلى العباد، [3] وأمّا الروافض: 74 يسبّون 75 إلى الخلفاء الثلاثة؛ وهم أبو بكر، وعمر، وعثمان رضي الله عنهم، [4] وأمّا الخوارج: / [172ظ] فيُنَغْرَضُونَ 76 إلى عليّ رضي الله عنه حتّى كفّروه، وهم اثني عشر ألف رجل كانوا من أهل صلاة وصيام، [5] والمعطلة فيقولون: حسناتنا مقبولة، وسيئاتنا مغفورة، ويقولون: لا يضرّ مع الإيمان معصية كما لا ينفع مع الكفر طاعة، [6] وأمّا المشبّهة فيقولون: إنّ الله تعالى في العرش وصورته كصورة المخلوقين والكلّ باطل.

وأما الحقّ فهو الفرقة الناجية وهي مذهب أهل السنة والجماعة فيكون الفرق ثلاثاً وسبعين فرقة يكون كلّهم في النار إلا واحدة؛ وهي الفرقة الناجية لقول النبيّ عليه السّلام: (ستفترق أمّتي ثلاثاً وسبعين فرقة كلّهم في النار إلا واحدة).<sup>77</sup>

فإن قلت: هذا مخالف لقول بعض الأفاضل: «أعلم أن كبار الفرق الإسلامية ثمانية: المعتزلة والشيعية والخوارج والمرجئة والتجارية والجبورية والمشبّهة والناجية».<sup>79</sup>

قلنا: لا نسلم المخالفة؛ بل الثمانية راجعة إلى السبعة بالتأمل الصادق، وإنّما عدلنا من ذلك إلى ذلك لرجوعها إليها أو لأنّها عسيرة الضبط وهي يسيرة الضبط. فليتأمل.

قوله: (أو بلا تأثير لقدردته كما ذهب إليه الأشعريّ).

وهو أبو الحسن بن عليّ بن إسماعيل بن عبد الله بن بلال بن برد بن موسى الأشعريّ، صاحب رسول الله، والأشعر قبيلة في اليمن، هو أوّل من خالف إلى عليّ الجبّائيّ ورجع عن مذهب إلى مذهب أهل السنّة والجماعة.

والأشعريّ قال:

«أفعال العباد الاختيارية بقدرة الله تعالى وحدها، وليس في قدرتهم تأثير فيها؛ بل الله سبحانه وتعالى أجرى عادته بأن<sup>80</sup> يُوجد في العبد قدرةً واختياراً فإذا لم يكن<sup>81</sup> هناك مانع أو وُجد فيه فعله مقارناً لها فيكون فعل العبد مخلوقاً لله تعالى إبداعاً وإحداثاً ومكسوباً للعبد.»

قوله: (وإن لزم الإيجاب). انتهى. جواب سؤال مقدّر، تقديره فعلى هذا الإيجاب والاضطرار لازم على تقدير تحقّق جميع مبادئ الفعل.

74 ك: الرافض.

75 م ك: وينسيون؛ والمثبت من عندنا لسبب أنّ السياق والموضع يقتضيان ذلك. ولأنّ هؤلاء الروافض لا يعرف منهم أهم ينسيون أفعال العباد إلى الخلفاء بل هم مشهورون بسبّهم إلى الخلفاء الثلاثة.

76 نَغَضَ: نغض رأسه من باب نصرَ وجلسَ؛ أي تحرّك، وأنغَضَ رأسه حرّكه كالنغضِ من الشّيء. ومنه قوله تعالى: [الإسراء: مختار الصحاح لأبي بكر] (وَنَغَضَ) فلان رأسه أي حرّكه يتعدّى ويلزم. 17/51 ﴿فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ﴾ [الإسراء: «نغض» الرازيّ.

77 المسند لأحمد ابن حنبل، 145/3.

78 وفي هامش م: و المراد من بعض الأفاضل هو السيد الشريف على المواقف. «منه»

79 المواقف في علم الكلام لعضد الدين الإيجي، ص 414.

80 ك: بانه.

81 ك: يكون.

وأجاب: وإن لزم الإيجاب عند<sup>82</sup> تحقّق جميع مبادئ الفعل<sup>83</sup> فيكون أفعال العباد بقدرة العبد فقط بلا إيجاب عند القائلين بهذا.

قوله: (كما ذهب إليه أكثر المعتزلة). وإنّما قيّد بالأكثر لأنّ بعض المعتزلة<sup>84</sup> قال: أفعال العباد واقعة على سبيل الوجوب وامتناع التخلف.

قوله: (أو بالإيجاب وامتناع التخلف كما ذهب إليه الفلاسفة.)

المفهوم<sup>85</sup> من ظاهر عبارته: <sup>86</sup> أنّ أفعال العباد عند الفلاسفة بتأثير قدرة العبد فقط<sup>88</sup> بإيجاب وامتناع التخلف بلا مدخل من الله تعالى؛ بل المذهب عند الفلاسفة هي واقعة على سبيل الوجوب وامتناع التخلف<sup>89</sup> بقدرة يخلقه الله في العبد إذا قارنت حصول الشرائط وارتفاع الموانع.

والأحسن في العبارة أن يُقال: أو بالإيجاب وامتناع التخلف بقدرة يخلقه الله في العبد. فليتأمل.<sup>90</sup>

قوله: (كما ذهب إليه الأستاذ). والمراد من الأستاذ هنا إسحاق الإسفرائينيّ، قال: «إنّ فعل العبد بمجموع القدرتين: قدرة الحقّ، وقدرة العبد.» وهذا لا ينافي أن تكون قدرة الحقّ كاملة مستغنية في نفسها.

قوله: (الطائفة الحنفيّة متّفقة مع الأشعريّ). الأنسب أن يُقال الطائفة الماتريديّة لأنّ الحنفيّة مقابل على الشافعيّ والماتريديّ مقابل على الأشعريّ والمذكور هنا الأشعريّ.

قوله: (والمفهوم من كلام الخياليّ الشقّ الثاني). انتهى.

وأيضاً/[172و] المفهوم من كلام البعض في تعليقاته على الدوائيّ الشقّ الثاني حيث قال: «مذهب الأشعريّ أنّ المؤثّر قدرة الحقّ وقدرة العبد مقارنة لها، ومذهب المعتزلة هو أنّ المؤثّر قدرة العبد محضاً، ومذهب الجبريّة هو أنّ المؤثّر قدرة الله، وقدرة العبد بمنزلة الجماد لكن فيه نظر؛ لأنّ المؤثّر عند الماتريديّة هو الله تعالى فلا يكون مؤثّراً في فعله كما قال الأستاذ أبو إسحاق الإسفرائينيّ.»

فعلّم من هذا فرق بين الأستاذ أبي إسحاق والماتريديّة. والله درّ المصنّف الذي أستاذنا لتصريحه فرقاً، وشكر الله سعيّه لاهتمامه فيه، اللهمّ إلاّ أن يُراد من أحد المؤثّرين<sup>91</sup> الإيجاب — كما في الخالق — ومن الآخر الكسب — كما في العبد — فلا فرق بينهما بهذه الجهة، وإن فرق من جهة أخرى.

قول: (وبما قررنا ظهر سرُّ ما لا يلزم). انتهى.

82 ك: منه.

83 ك + وأجاب.

84 وفي هامش م ك: منهم أبو الحسن البصريّ. «منه».

85 م: المفهومة.

86 م: عباراته.

87 ك: من.

88 ك — فقط.

89 ك — بلا مدخل من الله تعالى بل المذهب عند الفلاسفة هي واقعة على سبيل الوجوب وامتناع التخلف

وفي هامش م ك: وجه التأمل انما تركها لوضوحها او لمفهومه من سياق الكلام. «منه».

90 ك: المؤثّرين.

يقول الفقير: بل أظهر سرّاً ما لا يلزم على الطائفة الماتريديّة وهو إرادة الجزئيّة غير مخلوقة ما يلزم على الأشعريّ وهو إرادة الجزئيّة مخلوقة فيكون جبراً متوسطاً.

إذا فرّق بينهما أنّ فعل العبد واقع عند أبي الحسن الأشعريّ بقدرته الله تعالى، والاختيار شوق عنده فهذا يقول: فلعلنا<sup>92</sup> مختار، واختيارنا مجبور، فلذلك يُسمّى جبراً متوسطاً.

وعند الماتريديّ بقدرته الله تعالى وحدها، وأنّ<sup>93</sup> الاختيار صفة بما يرجح الفاعل أحد المتساويين، ويخصّص الأشياء على ما<sup>94</sup> هو عليه، وهي غير مخلوقة؛ لأنّها فعل العبد، وفعل العبد غير مخلوق الله تعالى فالإرادة الجزئيّة غير مخلوقة لله<sup>95</sup> تعالى بالنسبة إلى العبد على أنّ في عبارة الفاضل المدقّق تكلف، والأحسن فيها أن يُقال: وبما قرّرنا ظهر سرّاً ما يلزم على الأشعريّ من الجبر المتوسط بسبب أن يقول: أنّ اختيار العبد مخلوق الله تعالى ولا يلزم ذلك على الماتريديّ لا يخفى على المتأمل المنصف.

قوله: <sup>96</sup> (على الطائفة الماتريديّة). وهم أصحاب أبي منصور الماتريديّ تلميذ أبي نصر العياض تلميذ أبي بكر الجزجانيّ صاحب سليمان الجزجانيّ تلميذ محمد بن الحسن الشيبانيّ من أصحاب الإمام أبي حنيفة رحمة عليه، و«ماتريد» قرية من قرى سمرقند.

فاعلم أن الإمام أبا حنيفة والذين يتبعون له<sup>97</sup> في أحكام الفقه هم في باب الاعتقاد يذهبون مذهب أبي منصور الماتريديّ وعقائده؛ ومذهبه<sup>98</sup> وعقائده ليس غير مذهب أبي حنيفة وعقائده.

وإنّما نسبت إليه لإظهاره وإجرائه مذهب أبي حنيفة في الاعتقادات فيكون مذهبنا في العمل والاعتقاد مذهب<sup>99</sup> أبي حنيفة بلا ريب.

والفاضل البركويّ إنّما نسب الاعتقاد<sup>100</sup> إلى ماتريديّ لذلك العلة المذكورة وإلا لتوهّم أنّ اعتقاده ليس مثل اعتقاد أبي حنيفة، اللّازم باطل والمزوم مثله.

وأيضاً إذا قلنا: مذهبنا<sup>101</sup> في العمل الإمام الأعظم، وفي الاعتقاد أهل السنة والجماعة لتوهّم أنّ أبا حنيفة ليس من أهل السنّة والجماعة، اللّازم أبطل والمزوم [173ظ] مثله، فيكون مذهبنا في العمل والاعتقاد مذهب أبي حنيفة بلا شكّ ولا شبهة.

وكذلك الكلام في مذهب الشافعيّ وعقائده؛ وإنّما نُسب العقائد إليه لإظهاره وإجرائه مذهب

92 ك: أفعالنا.

93 ك: لأن.

94 ك: ما.

95 ك: الله.

96 ك: قوله.

97 ك: أنّه.

98 ك: مذهب.

99 ك: ومذهب.

100 ك: الاعتقاد.

101 ك: مذهب.

الشافعيّ في الاعتقادات؛ فيكون مذهب الشافعيّين<sup>102</sup> في العمل والاعتقاد مذهب الشافعيّ والآن لم يزل البطلان بلا خفاء.

فعلم أنّ الحنفيّين في باب الأعمال ماتريديّة في باب الاعتقاد كما أنّ الشافعيّين في باب الأعمال<sup>103</sup> أشعريّة في باب الاعتقاد.

فلا شك أنّ الماتريديّ في باب الاعتقاد هم حنفيّون في باب الأعمال كما أنّ الأشاعرة في باب الاعتقاد شافعيّون في باب الأعمال.

قوله:<sup>104</sup> (يمكن دفعه بالتأمل الصادق).

أقول يمكن بأن يُقال: مراد الفاضل: الاختيارات المقيدة لا المطلقة ليست موجودة في الخارج؛ لكنّ — يا أباهل — قول الفاضل: «وإرادة قلبية قابلة للتعلّق لكلّ من الضدّين الطاعة والمعاصي.» فذلك قال أستاذنا بعد قوله: (ويمكن دفعه فليُتأمل في هذا المقام فإنّه من مزالق الأقدام).

تأمل،<sup>105</sup> وتدبّر، ولا تغفل فإنّها من المهمّات.

الحمد لله على الإتمام، وعلى رسوله أفضل الصلّاة والسّلام، وعلى آله وأصحابه الكرام.

قد استراح القلم من تسويد هذه الأوراق بعون الله المملّك الخلاق في نصف شوّال من السنّة السابع والخمسين بعد مائة وألف من الهجرة النبويّة عليه الصلاة والسلام، تمّت الأوراق بعون الملك الوهاب.

## C. RİSALELERİN TERCÜMELERİ

### [Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin "el-İhtimâlâtü'l-vâ-ki'a fi ef'ali'l-'ibâd" Adlı Risalesinin Tercümesi]

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Bilesin ki kullara ait fiiller hususunda var olan ihtimaller altı tanedir. Çünkü bu fiiller; [1] ya Cebriyye'nin benimsediği gibi asıl itibariyle kuldun bir kudret olmaksızın yalnızca Allah'ın kudretiyle olur. [2] Ya Eş'arî'nin kabul ettiği gibi, kulun kudretinin tesiri olmaksızın olur. [3] Ya Mu'tezile'nin çoğunluğunun savunduğu gibi, ilk olarak, herhangi bir gerektirme ve zorunluluk

102 م: الشافعيّ.

103 م — في باب الاعمال، صح هامش.

104 م ك — قوله.

105 وفي هامش م ك: وجه التأمل والتدبّر لأنّه لا يصدر مثل هذا الكلام من أعلم العلماء وأفضل الفضلاء سيّما من ينفع الناس بتصانيفه إلى يوم القيامة إلا من قلم الناسخ. «منه»

olmaksızın yalnızca kulun kendi kudretiyle olur. Her ne kadar fiilin ilkelerinin tamamının gerçekleşmesi ve engellerin ortadan kaldırılması durumunda zorunluluk gerekli olsa da. Burada karar kılınan ise görüş ise ilkelerde tercihin (ihtiyâr) olmamasıdır. [4] Ya Filozofların ileri sürdüğü gibi zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla olur. Ayrıca bu görüş İmamü'l-Harameyn'e de nispet edilmiştir. [5] Ya Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin kabul ettiği gibi tesirin fiilin aslında sabit olması şeklinde iki kudretin toplamının etkisiyle olur. [6] Ya Kâdî Ebû el-Bâkılânî'nin benimsediği üzere, Allah'ın kudreti fiilin aslında müessir iken kulun kudreti ise fiilin tâat ve ma'siyet olması hususunda fiilin vasfında müessirdir. İşte bu zikredilenler bunlar arasında karar kılmıştır. Fakat burada Hanefîlerin, kulların fiilleri konusunda Eş'arî'yle mi yoksa Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle mi örtüşükleri hususunda bir tereddüt kalmıştır.

Hayâlî'nin sözünden anlaşılan manaya göre Hanefîlerin görüşü, ikinci ihtimalle örtüşmektedir [Yani Hanefîlerin görüşü, Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle uyumaktadır]. Nitekim Hayâlî, müellifi Hanefî mezhebinden birine ait kitabın makâsıdının ortaya konulması beyanına ilişkin mezkûr mezhpleri zikrettikten sonra şöyle demiştir:

"Buradaki maksad, kulun kudretine nispet edilen bir fiilin varlığıdır. Burada ister kul, -Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'de olduğu gibi- müessirin bir parçası olsun yahut -Eş'arî mezhebinde olduğu gibi- salt gerçekleştiği yer olsun fark etmez."

Hayâlî bu açıklamasının biraz ilerisinde ise şöyle demiştir:

"Bu tercihin (ihtiyâr) kuldun olmamasına gelince bunun sebebi, kulun hiçbir şeyi var kılmamasıdır. Bu sebeple Allah tarafından olmuş olur. Böylelikle de cebir görüşünün zorunluluğu ortaya çıkar. İşte bu ise Eş'arî'nin mezhebidir. Bu da cebr-i mütevassıttır. Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin mezhebi ni benimseyenlere gelince, bunların şöyle deme hakkı vardır: Tercih (ihtiyâr) irade anlamında bir sıfattır. Bu sıfatın fonksiyonu ise..."

Akıllı kimseye, zikredilen bu naklin zahirî olarak bizim dediğimize işaret ettiği açıktır. Şöyle ki Hayâlî'nin bu "Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin mezhebi ni benimseyenlere gelince" sözü, ifadelerinin baş tarafının da gerektirdiği üzere, kulun fiilinin iki kudretin toplamıyla meydana geldiğine ilişkindir. Fakat benim eksik/aciz zihnime gelen şey ise Hayâlî tarafından zikredilen şeyden farklıdır. O da şudur: Hanefîler topluluğu, kulun kudretinin kulun kendi fiilinde müessir olmağı aksine müessirin yalnızca Allah'ın kudreti olduğu hususunda Eş'arî'yle örtüşmektedirler. Eş'arî'yle Hanefîler arasındaki fark ise sadece kesb ve tercihin (ihtiyâr) anlamı konusundadır. Şu sebeple ki Eş'arî'ye göre kesbin anlamı, kulun fiilinin; kulun fiile mahal olması dışında

kuldan herhangi bir tesir ve müdahale olmaksızın, kendi kudret ve iradesiyle birlikteliğidir/*beraberliği*dir. Aynen *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta bu şekilde ifade edilmiştir.

Haneflere göre kesb ise kulun, kudreti fiile müteallık kılması anlamında kudretini sarf etmesidir. Kesb, Allah'ın fiile müteallık bir sıfat yaratmasına sebep oluşu anlamında iradeye taalluk eder. İradenin sarf edilmesi ise iradenin fiile müteallık kılınması anlamındadır. Bu sarf etmeye gelince ki bunun Allah'ın iradesinden bilindiği üzere zâtı gereği olması mümkündür. Aynı şekilde Hayâlî'nin, Eş'arî'ye göre kesbin tahkiki ve tercihin anlamı konusundaki sözünden anlaşılan da budur.

Siyâlkûtî'nin Hayâlî üzerinde yazdığı haşiyede anlaşıldığı üzere iki taraftan birine müteallık irade yahut sebebe/*neden* tabi irade Allah tarafından meydana gelir.

Haneflere göre mutlak irade ise bir sıfat olup, bir neden ve sebep olmaksızın iki taraftan birine taalluk etmesi onun fonksiyonudur.

Hanefler, kesb ve tercihin anlamı hususunda ise Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'yle uyuşmaktadırlar.

Haneflerle Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî arasındaki fark ise şudur: Haneflere göre kulun kudreti, fiilin varlığında müessir değildir. Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'ye göre ise kulun kudreti fiilin varlığında müessirdir. Dolayısıyla bu, nazar-ı dikkate alındığında Hayâlî'nin şu "Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin mezhebini benimseyenlere gelince." sözünün anlamı, şöyle "Kesb ve tercih anlamı hususunda Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî ve onun mezhebini benimseyenlere gelince" olmaktadır.

Aynı şekilde bir yorumla Hayâlî'nin sözünün de bizim hamlettiğimiz şeye hamledilmesi mümkündür. Bizim bu ortaya koyduğumuz şeyle, Eş'arî'ye "cebr-i mütevassıt" üzerinden zorunlu/*gerekli* olup da Mâtürîdî mezhebine zorunlu/*gerekli* olmayan bu "Kulun tercihinin (ihtiyâr) Allah tarafından yaratılmışlığı" sözdeki şeyin sırrı da açığa çıkmış oldu.

Aynı şekilde Fâzıl Muhammed el-Birgivî'nin, *et-Tarîkatu'l-Muhammed-diyye* kitabının *Şeytân'ın vesvesesinin ortadan kaldırılması* bahsinde yer alan, "Fakat kulların, birbirine zıt olan tâat ve ma'siyet şeklindeki her bir şeye isti'dâd/*kabiliyeti* olan cüz'î tercihleri ve kalbî iradeleri vardır. Söz konusu bu cüz'î tercihler ve kalbî iradelerin dışta bir varlıkları olmadığından yaratmaya (halk) ihtiyaç duymazlar." sözü üzerine olan meşhur tartışma da açığa çıkmıştır. O şudur: İki zıttan her birinin taallukuna kabil olan cüz'î tercihler (ihtiyârât-ı cüz'iyeye), mutlak tercihlerdir. Bu mutlak tercihler, tartışmasız olarak, dış dünyada vardır. Dış dünyada varlığı olmayan şey ise, iki zıttan bi-

rine müteallık olan tercihlerdir. İşte bu tercihler, iki zittan her birine taalluka kabil değildir. Bunun defedilesi ise gerçeğe uygun düşünceyle mümkündür. Bu noktada düşünülün, çünkü burası ayakların kaydığı noktadır.

### **[Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin "Hâşiye 'alâ'l-İhtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-'ibâd" Adlı Risalesinin Tercümesi]**

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Pehlevânî'nin şu "Kullara ait fiiller hususunda var olan ihtimaller" -alıntı bitmiştir- şeklindeki sözüne gelince, müellif bu ihtimalleri sadece altı ihtimalle kayıtladı. Çünkü aksi takdirde bu aklî ihtimallerin bundan [yani altıdan] daha fazla olurdu. Zira kullara ait fiiller ya sadece Allah'ın kudretinin tesiriyle olur ya bir zorlama ve gerektirme olmaksızın insanın kendi kudretiyle olur, ya zorunluluk ve geri kalmanın imkânsızlığı şeklinde yalnızca kulun kendi kudretinin tesiriyle olur, ya kulun kudretinin tesiri olmaksızın olur ya fiilin aslında olacak şekilde iki kudretin toplamının tesiriyle olur ya fiilin aslında Allah'ın kudretinin tesiri ve fiilin vasfında ise kulun kudretinin tesiri olacak şekilde olur yahut tam tersi de olacak şekilde olur ya her ne kadar fiiller insandan zahîrî olarak meydana gelse de meleğin tesiriyle olur ya da onuncu aklın tesiriyle olur veyahut bunlar dışında başka bir şeyin tesiriyle olur.

Pehlevânî'nin şu "Asıl itibariyle fiil, kuldan bir kudret olmaksızın olur" -alıntı bitmiştir- şeklindeki sözüne gelince, bu, kudretin ne müessir ne de kesb edici olduğunu dahası insanın kendisinden meydana gelen şeyler hususunda cansız varlıklar gibi olduğunu ifade ediyor.

Pehlevânî'nin şu "Tıpkı Cebriyye'nin benimsediği gibi." sözüne gelince, cebir, kula ait fiilin Allah'a dayandırılmasıdır. İki tür Cebriyye vardır. Biri mütevassıt cebriyyedir yani pür cebir görüşünü tamamıyla kabule etmeyen bilakis bu, cebir ve tefvîz görüşü arasında olup fiil konusunda kula ait bir kesbi ispat/kabul etmektedir. Tıpkı Eş'arî'de olduğu gibi. İkincisi ise katışıksız/pür Cebriyye olup insan ait fiilde bir kesbin varlığını kabul etmez. Bunlar, Cehm b. Savfân'ın ashâbıdır. Onlar, asıl itibariyle kula ait bir kudretin olmadığını söylerler. Cebriyye ehl-i hevâ oluşumlarındandır. Çünkü bunların inancı, ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'ın inancı değildir. Söz konusu bu ehl-i hevâ mezhepleri şunlardır: Cebriyye, Kaderiyye, Râfîzîler, Hâriciler, Muattıla ve Müşebbihe'dir. Bunlardan her birinin on iki grubu vardır ve bunlar totalde yetmiş iki tane oldular. Ancak ehl-i Sünnet bunların dışındadır.

Cebriyye'ye gelince bunlar, kullara ait bütün fiilleri Allah'a nispet ediyorlar.

Kaderiyye mezhebi ise -ki bunlar Mu'tezile'dir- kullara ait bütün fiilleri

kulun kendisine nispet ediyorlar.

Râfizîler ise ilk üç halifeye sövüyorlar. Bu halifeler, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dır.

Hâricilere gelince bunlar, Hz. Ali'ye karşı çıkıp onu tekfir ettiler. Bunlar, on iki bin kişi olup namaz ve oruç ehliydi.

Muattıla ise iyiliklerimizin kabul edilmiş, kötülüklerimizinse bağışlanmış olduğunu söylerler. Ayrıca bunlar, tıpkı küfürle birlikte herhangi bir tâatin fayda vermediği gibi imanla beraber herhangi bir günahın da zarar vermeyeceğini söylerler.

Müşebbihe mezhebine gelince, bunlar, Allah'ın arşta olduğunu ve Allah'ın suretinin yaratılmışların sureti gibi olduğunu söylerler.

Bu görüşlerin tamamı batıl ve geçersizdir.

Hak olan, kurtuluşa eren fırkadır (fırka-yı nâciye). Bu ise Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebidir. Böylece bu fırkalar yetmiş üç tane olmaktadır. Bunlardan fırka-yı nâciye olan hariç diğerlerinin tamamı cehenneme girecektir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve biri hariç hepsi ateşe girecektir."

Şayet sen [bana ait] bu yedili tasnif görüşünün, [‘Adudüddin el-Îcî gibi] bazı fazılların şu şekildeki "Bil ki İslâmî fırkaların büyük olanları sekiz tane dir. Bunlar: Mu'tezile, Şia', Hâricler, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve kurtuluşa eren fırkadır (nâciye)." görüşüne ters olduğunu söylersen biz de buna karşılık deriz ki biz, zıtlığın olduğunu kabul etmeyiz. Bilakis gerçeğe uygun bir düşünümle bu sekiz fırka nihayetinde yedi fırkaya raci olur. Bizim sekizi değil de yediyi tercih edişimiz, asıl itibariyle sekizin yediye raci olması yahut sekiz fırkanın zapt altına alınmasının zor oluşu ve yedi fırkanın zapt altına alınmasının kolay olmasından dolayıdır. Bu iyice düşünülün!

Pehlevânî'nin şu "Kulun fiili ya Eş'arî'nin kabul ettiği gibi, kulun kudretinin tesiri olmaksızın olur." sözüne gelince, O, Ebu'l-Hasan b. Alî b. İsmâîl b. Abdullah b. Bilâl b. Burd b. Mûsâ el-Eş'arî'dir. Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Peygamberin sahâbesidir. Eş'ar ise Yemen'deki bir kabiledir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, [Mu'tezilî] Ebû Alî el-Cübbâî'ye karşı çıkanların ilki olup ehl-i Sünnet ve'l-cemaat mezhebine dönmüştür. el-Eş'arî, bunun hakkında şöyle demiştir: "Kullara ait ihtiyarî fiiller yalnızca Allah'ın kudretiyledir. Kulların ait kudretin fiillerde bir tesiri yoktur. Bilakis Allah, eğer ortada bir engel yoksa, kulda kudret ve tercih yaratması hususunda sünnetini/âdetini sürdürmüş yahut kulun fiili, kendi kudretiyle birlikte/beraber (muârin) var olur ve böylece kulun fiili, var kılma (ibdâ') ve ortaya çıkarma (ihdâs) olarak Allah'ın yaratması olurken, kesb



etme olarak da kula ait olur.”

Pehlevânî'nin şu sözü: “Şayet zorunluluk gerekli olursa.” -alıntı bittitakdir edilmiş bir soruya cevap niteliğindedir. Mukadder soru şudur: Bunun üzerine; zorunlu kılma ve zorunluluk, fiilin meydana gelmesine kaynaklık/*temel* teşkil eden şeylerin (mebadi) tamamının fiilî planda gerçekleşmesi takdirine göre gerekir.

[Pehlevânî] bunu şöyle cevapladı: “Fiilin meydana gelmesine kaynaklık/*temel* teşkil eden şeylerin (mebadi) tamamının fiilî planda gerçekleşmesi esnasında zorunlu kılma gerekirse, bu durumda bu görüşü benimseyenlere göre, kulların fiilleri bir zorunlu kılma olmaksızın yalnızca kulun kudretiyle olmuş olur.”

Pehlevânî'nin şu sözü: “Tıpkı Mu‘tezile’nin çoğunluğunun benimsediği üzere.” Müellifin bu cümleyi “çoğunluğunun” ifadesiyle sınırlandırmasının nedeni, Mu‘tezile’den bazılarının, kullara ait fiillerin zorunluluk ve geri kalmanın imkansızlığı yoluyla meydana geldiğini söylemeleridir.

Pehlevânî'nin şu “Kulların fiilleri, ya filozofların ileri sürdüğü gibi zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla olur.” sözünün zahirinden anlaşılan şey, filozoflara göre “Kulların fiilleri, Allah’ın bir dahli olmaksızın zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla yalnızca kulun kendi kudretinin tesiriyle olduğudur.” Bunun aksine filozoflara göre kulların fiilleri, Allah’ın kulda yarattığı kudretle zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkansızlığı yoluyla olur. Söz konusu fiillerin meydana gelmesi, şartların meydana gelişi ve engellerin ortadan kaldırılmasıyla eş zamanlı olmalıdır.

Burada ibare konusunda en iyisi şöyle denilmesidir: “Kulların fiilleri, Allah’ın kulda yarattığı kudretle zorunluluk ve fiilin geri kalmasının imkânsızlığı yoluyla olur.” Bunun iyice düşünülmesi gerekir.

Pehlevânî'nin şu “Aynen Üstâz’ın kabul ettiği gibi.” sözündeki “Üstâz”-dan kasıt Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî’dir. Nitekim kendisi şöyle demiştir: “Kulun fiili iki kudretin toplamı sonucu olur. Biri Allah’ın kudreti diğeri ise kulun kudretidir.” Bu ifade, aslında Hakk’ın kudretinin kendinde müstağnî ve yetkin olmasıyla çelişmez.

Pehlevânî'nin şu “Hanefî topluluğu, Eş‘arî’yle uyuşmaktadır.” Sözüne gelince burada en uygun olan şey, müellifin, “Mâtürîdîler topluluğu” demesiydi. Çünkü Hanefîlik, Şâfiîliğin mukabiliyken Mâtürîdîlik ise Eş‘arîliğin mukabilidir. Metinde zikredilense Eş‘arîlikte dolayısıyla karşılığının Mâtürîdîlik olması gerekir.

Pehlevânî'nin şu “Hayâli’nin sözünden anlaşılan ikinci ihtimaldir.” -alın-

tı bitti- sözüne gelince, aynı şekilde bazısının Devvânî'ye yaptıkları ta'likâtlarda da ikinci ihtimale işaret ettikleri anlaşılıyor. Birisi, bu ta'likâtların birinde şöyle demişti: "Eş'arî'nin mezhebi, fiilde müessir olan Allah'ın kudretidir ve kulun kudreti ise Allah'ın kudretiyle birlikte/*beraber* olur. Mu'tezile'nin mezhebine göre ise fiilde müessir olan sırf kulun kudretidir. Cebriyye'nin mezhebi ise fiilde müessir sadece Allah'ın kudreti olup kulun kudreti cansız şeyler derecesindedir. Fakat burada bir tartışma vardır. Çünkü Mâtürîdî mezhebine göre fiilde müessir olan Allah'tır. Dolayısıyla kul, Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin dediği gibi kendi fiilinde müessir olmaz." İşte buradan Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî ile Mâtürîdî mezhebi arasındaki fark bilindi. Bu farkı ifade etmesinden ötürü risalenin yazarı olan hocamıza helal olsun ve buna önem vermesinden dolayı Allah çalışmasını bereketlendirsin. Ancak bu iki müessirden biriyle "zorunluluk" -Yaratıcıda olduğu gibi- diğeriyle de -kulda olduğu gibi- "kesb" kastedilmiş olması hariçtir. Bu yönüyle bu ikisinin arasında bir fark olmaz. Her ne kadar başka bir açıdan fark olsa da.

Pehlevânî'nin şu sözü "Zorunluluğu gerekmeyen şeyin sırrı da açığa çıktı." -alıntı bitti- Bu fakir diyor ki, aksine müellif Pehlevânî Mâtürîdî topluluğuna zorunluluğu gerekmeyen şeyin sırrını açığa çıkardı. Bu ise irade-i cüz'iyenin yaratılmamışlığıdır. Ayrıca o, Eş'arî'ye zorunlu olan şeyin sırrını da ortaya çıkarmıştır ki o da irade-i cüz'iyenin yaratılmışlığıdır. Böylece bu cebr-i mütevassıt olmuş olur. Öyleyse bu iki mezhep arasında fark vardır. Çünkü Ebu'l-Hasan el-Eş'arî göre kulun fiili Allah'ın kudretiyle meydana gelir ve kendisine göre tercih (ihtiyâr) ise, sadece bir şevktir/*istektir* Bu sebeple Eş'arî, "Fiilimiz tercih edilendir (muhtâr), tercihimiz ise zorunluluk altındadır (mecbur)." demektedir. Bundan dolayıdır ki cebr-i mütevassıt diye isimlendirilir. Mâtürîdî'ye göre kulun fiili sadece Allah'ın kudretiyle olur. Tercih (ihtiyâr) ise failin kendisiyle eşit iki taraftan birini tercih ettiği ve varlıkları oldukları hal üzere tahsis eden sıfattır. Bu tercih sıfatı yaratılmış değildir. Çünkü bu tercih sıfatı, kulun fiilidir ve kulun fiili Allah'ın mahlûku değildir. Kula nispetle, irade-i cüz'iyeye de yaratılmış değildir. Dolayısıyla fazıl, müdakkik üstadımızın söz konusu ibaresinde bir zorlama vardır. En güzeli kendisinin şöyle demesiydi:

"Belki de ortaya koyduğumuz şeyle, 'kulun tercihi (ihtiyâr) Allah tarafından yaratılmıştır.' demesi sebebiyle Eş'arî'ye gerekli/*lazım* olan cebr-i mütevassıtın, insafılı düşünen kimseye açık olduğu üzere, Mâtürîdî'ye zorunlu olmadığı sırrı ortaya çıktı." Pehlevânî'nin şu sözü "Mâtürîdî mezhebine zorunlu olmaz." Bunlar, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin ashabıdır. Mâtürîdî, Ebû Nasr el-Iyâz'ın öğrencisi, o da Süleymân el-Cüzcânî'nin dostu Ebû Bekir el-Cüzcânî'nin öğrencisi o da İmam Ebû Hanîfe'nin -Allah'ın rahmeti kendisinin üzerine olsun- öğrencisi olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisidir.

Mâtürîd Semerkand köylerinden bir köydür.

Bilesin ki İmam Ebû Hanîfe ve fıkıh ahkâmı hususunda kendisine tabi olanlar, inanç konusunda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin mezhebini ve akaidini benimserler. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin akaidi ise Ebû Hanîfe'nin mezhebinden ve akaidinden farklı değildir. Mâtürîdî mezhebinin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye nispet edilmesinin sebebi, İmam Mâtürîdî'nin mezhebi açığa çıkarması ve inançlar hususunda Ebû Hanîfe'nin mezhebini icra etmesinden dolayıdır. Bu sebepten dolayı bizim amel ve inanç konusundaki mezhebimiz hiç şüphesiz Ebû Hanîfe'nin mezhebi olmaktadır. Fâzıl Birgivî'nin inanç konusundaki mezhebi Mâtürîdî'ye nispet etmesinin sebebi zikredilen bu nedenden dolayıdır. Aksi durumda [yani Ebu Hanife itikadı ve Mâtürîdî itikadı aynı olmasa] Mâtürîdî'nin inancının Ebu Hanife inancı gibi olmadığı vehmedilirdi. Kıyasın lâzımı [yani Mâtürîdî'nin inancının Ebu Hanife inancı gibi olmadığı vehmedilirdi] batıldır. Ve aynı şekilde melzûm da [yani Ebu Hanife itikadı ve Mâtürîdî itikadı aynı olmasa] lâzım gibi batıldır.

Aksi durumda Mâtürîdî'nin inancının, Ebû Hanîfe'nin inancı gibi olmadığı vehmedilirdi. Bu konuda ileri sürülen zorunluluk geçersiz olduğu gibi aynı şekilde bu gerektirmenin sonucu da geçersizdir.

Şayet bu durumda biz "Amel konusunda mezhebimiz Ebû Hanîfe'dir ve inanç konusunda ise mezhebimiz Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tır." dediğimizde Ebû Hanîfe'nin Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde olmadığı vehmedilir. Bu çıkarımın zorunluluğu ve neticesi de geçersizdir. Şek ve şüphe olmaksızın bizim amel ve inanç hususunda mezhebimiz Ebû Hanîfe'nin mezhebi olmaktadır.

Aynı söz Şâfiî mezhebi ve akaidi hakkında da geçerlidir. Bunun Şâfiî'ye nispet edilmesinin sebebi ise İmam Şâfiî'nin mezhebi açığa çıkarması ve inançlar hususunda İmam Şâfiî'nin mezhebini icra etmesinden dolayıdır. Bu sebepten dolayı Şâfiîlerin amel ve inanç konusundaki mezhebi Şâfiî'nin mezhebi olmaktadır. Aksi takdirde açık şekilde çelişki zorunluluğu doğardı.

Buradan bilindi ki amel yönünden Hanefî olanlar inanç yönünden Mâtürîdîlerdir. Tıpkı amel açısından Şâfiî olanların inanç konusunda Eş'arî olmaları gibi.

Hiç şüphesiz inanç yönünden Mâtürîdî olanlar, amel konusunda Hanefîdirler. Tıpkı inanç açısından Eş'arî olanların amel yönünden Şâfiî olmaları gibi.

Pehlevânî'nin şu sözü "Gerçeğe uygun düşünümle bunun ortadan kaldırılması mümkündür." Ben bunun şöyle denilmesiyle mümkün olduğunu söylüyorum: Fazılın kastı, mutlak tercihlerin değil mukayyet tercihlerin dış dünyada var olmadığıdır. Fakat Fazıl Birgivî'nin bu "Kulun, tâat ve ma'siyetler

şeklindeki iki zıttan her birine taalluka kabil olan kalbî bir iradesi vardır.” sözünden dolayı üstadımız Pehlevânî’, böyle “Bunun defedilmesi ise gerçeğe uygun düşünceyle mümkündür. Bu noktada düşünölsün çünkü burası ayakların kaydığı noktadır.” demiştir. Bunu düşün, tefekkür et ve bundan gafil olma çünkü bu önemli şeylerdendir.

Bunun nihayete ermesinden dolayı Allah’a hamdolsun ve O’nun elçisine ve aile ve ashabına salat ve selamın en güzeli olsun.

Kalem, bu haşiyenin varaklarının yazımını/*istinsahını* çokça yaratan ve mülk sahibi Allah’ın yardımıyla şevval ayının ortasında nebevî hicri -salat ve selam kendisine olsun- 1157 yılında bitirdi. Söz konusu bu varaklar çokça bağışta ve ikramda bulunan ve mülk sahibinin yardımıyla bitti.